

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**KUR’AN VE HADİS RİVAYETLERİNDE
“KALP” KAVRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Esra AKTAŞ

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Bünyamin ERUL**

ANKARA – 2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

KUR’AN VE HADİS RİVAYETLERİNDE “KALP” KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Bünyamin ERUL

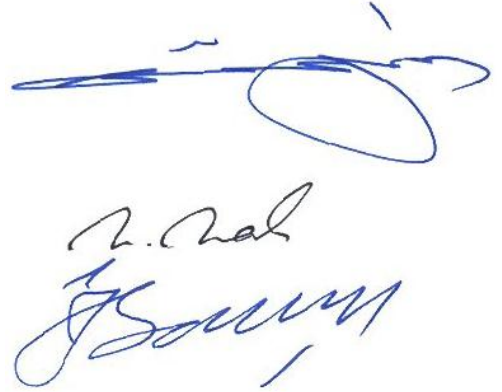
Tez Jürisi Üyeleri
Adı Soyadı

Prof Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

İmzası

Tez Sınav Tarihi:

29 Ağustos 2012

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (.29./08./2012)

E. Aktaş

Tezi Hazırlayan
Esra AKTAŞ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	IV
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI	2
C. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	5
A. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE “KALP”	5
B. MODERN PSİKOLOJİ VE TIPTA “KALP”	15
İKİNCİ BÖLÜM	19
FARKLI DİN VE KÜLTÜRLERDE “KALP”	19
A. ANTİK DİN VE KÜLTÜRLERDE “KALP”	19
B. KİTÂB-I MUKADDES’TE “KALP”	21
1. Ahd-i Atik’te Kalp	23
2. Ahd-i Cedîd’de Kalp	25
3. “Kalp” Kavramı Açısından Kur’ân-Kerîm Ve Kitâb-ı Mukaddes.....	27
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	32
“KALP” KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMDA OLAN KELİMELER	32
A. SADR	32
B. FUÂD	39
C. LÜBB	43
D. NEFİS.....	46
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	54
KUR’AN VE HADİS RİVAYETLERİNDE “KALP” KAVRAMI.....	54
A.SÖZLÜKLERDE “KALP”	54
B. KUR’ÂN-KERÎM’DE “KALP”	60
C. HADİS RİVAYETLERİNDE “KALP”	80

D. SAHABENİN DİLİNDE “KALP	104
E. ZAYIF VE UYDURMA RİVAYETLERDE “KALP”	106
SONUÇ	115
BİBLİYOGRAFYA	118
ÖZET	122
ABSTRACT	123

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
Ans.	: Ansiklopedi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.Y.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları
b.	: İbn
c.	: Cilt
Böl.	: Bölümü
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.Y.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İ.A.D.	: İslâmî Araştırmalar Dergisi
mad.	: Maddesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
Neş.	: Neşreden
No	: Numara
öl.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.A.V.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
T.D.V.Y.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
T.y.	: Tarihsiz (Basım Tarihi Yok)
Thk.	: Tahkik eden
Yay.	: Yayınları
Y.y	: Yer Yok (Basım Yeri Yok)

ÖNSÖZ

Kur’ân-Kerîm’in inmeye başladığı günlerden itibaren sahabî ve onları takip eden nesillerde ilahi vahyin ve hadislerin anlaşılması konusunda bir gayret olduğu görülmektedir. Hiç şüphesiz bu gayrette ilahi vahyin “anlaşılmaq ve öğüt alınmaq için” gönderilmiş olması etkili olmuştur.

Bu anlama çabasında kelime ve kavramların ne denli önemi haiz olduğunu son yıllarda sayılarında artış olduğu gözlemlenen semantik çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu sayede kavramların zaman içerisinde uğradığı anlam değişimleri daha iyi anlaşılmış bulunmaktadır.

Öte yandan bilindiğı gibi ilahi vahyin en önemli konularından biri insandır. İnsanı maddeden kabul eden materyalist anlayışın aksine Kur’ân insanı maddi ve manevi yapısıyla bir bütün kabul eder. Yine Kur’ân ve Hadislere göre insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğı kalbi olmasıdır. Elbette hemen bütün canlılarda mevcut olan et parçası değil Allah tarafından muhatap alınan, sorumlu tutulan, vahyi anlama yetisine sahip olan bir kalp... Bu konuda yapılan çalışmalara küçük bir katkı olması ümidiyle bu çalışmada dini kavramlar içinde önemli bir yere sahip olan kalbin hadis rivayetlerinde nasıl ele alındığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada danışman olma nezaketini gösteren değerli hocam Prof. Dr. Bünyamin Erul’a rehberliğinden ve daha iyi bir çalışma ortaya çıkması için gösterdiği çabadan dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

ESRA AKTAŞ

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Bilindiği gibi herhangi bir metinde bir konuyu izah etmek için kullanılan önemli sözcüklere anahtar terim denmektedir. Metnin doğru anlaşılması ve yorumlanması için bu anahtar terimlerin tarihi süreçte insan hayatında oynadığı rol ve geçirdiği anlam değişikliklerinin bilinmesi büyük önem arz eder. Kur’ân-ı Kerîm ve hadis rivayetlerinde ise Allah ve ilahi vahyin muhatabı konumundaki insan ilişkisiyle ilgili en önemli anahtar terimlerden birinin “kalp” olduğu görülmektedir. İşte dini metinlerde önemli bir yere sahip olan bu kavramın araştırılmasının Kur’ân ve hadis metinlerinin anlaşılmasına bir katkı olacağı kanaatindeyim.

Araştırmamızın konusu İslam öncesi din ve kültürlerdeki kullanımlarından başlayarak Kur’ân ve rivayetlerde “kalp” kavramının nasıl ele alındığı ve tarihi süreçte uğradığı anlam değişikliklerinin ortaya konmasıdır. Başka bir deyişle “kalp” kavramının semantik açıdan incelenmesi bu çalışmanın başlıca konusunu teşkil etmektedir. Bu çerçevede “kalp” kavramının anlam açısından yakın olduğu “fuad”, “sadr”, “lûbb” ve “nefis” kelimeleri de ele alınacaktır. Ayrıca hadis ıstılahında “kalp” ve “maklûb hadis” terimleri üzerinde durulacaktır.

Kur’ân ve hadislerde konuya önem verilmiş olması başta irfan geleneğinde olmak üzere bu konuda oldukça geniş bir edebiyatın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk dönemlerden itibaren söz konusu kavramla ilgili müstakil eserlerin yanı sıra isminde kalp kelimesinin geçtiği pek çok kitap telif edilmiştir. Son yıllarda

Kur’ân ve Hadis terimleriyle ilgili birçok semantik çalışmalar yapılmıştır. Özellikle “kalp” kavramını konu alan iki çalışma mevcuttur.¹ Ancak bu çalışmalar Kur’an’da kavramın işleniş biçimine ağırlık vermişler, hadislerde kavramın ele alınışını ise araştırmalarının dışında bırakmışlardır. Bunlardan başka Lübnan’da Muhammed Ali el-Cûzû’nün akıl ve kalp kavramlarının karşılaştırmalı olarak Kur’ân ve sünnette işlendiği “Mefhûmu’l-Akl ve’l-Kalb fi’l-Kur’ân ve’s-Sünne” isimli çalışma mevcuttur. Bu sebeple bizim bu çalışmamız hadiste de kavramın ele alınmış olması ve özellikle Kur’ân ve hadiste karşılaştırmalı olarak işlenmiş olması açısından farklı bir katkı sunacağı kanaatindeyiz.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Öncelikle dini metinlerde oldukça net bir biçimde insanın manevi yönüne ilişkin en önemli kavram olarak karşımıza çıkan kalp kelimesini çeşitli yönlerden araştırmak bu çalışmanın başlıca amaçlarından biridir. Kalp kelimesinin Kur’ân metinlerindeki anlam alanını inceledikten sonra hadis metinlerinde Hz. Peygamber’in (S.A.V.) dilinde ve sahabînin dilinde nasıl kullanıldığını, ayetlerdeki anlamlarla paralellik arz eden noktaları veya farklılıklarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Ayrıca kelimenin tarihi serüveni özellikle İslam’dan önce cahiliye toplumundaki algılanış biçiminden itibaren inceleyerek Kur’ân ve hadislerdeki anlamlarında ortaya çıkan bir takım değişikliklere ışık tutmak amaçlanmıştır. Ahd-i

¹ Ergül, Âdem, *Kur’ân ve Sünnet’te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay. İstanbul, 2000; Güneş, Abdülbaki, *Kur’ân’da Kalp Kavramı’nın Semantik Analizi*, Ahenk Yay. İstanbul, 2003.

Atfık ve Ahd-i Cedîd’de kavramımızla alakalı kullanımlarda Kur’ân’daki ayetlerle benzer ifadelere de değinilmiştir.

C. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI

Çalışmamız bir kavram çalışması olması sebebiyle öncelikle klasik sözlüklerden başlanarak kavram ele alınmıştır. Bu sözlüklerde kelimenin kökünü oluşturan k-l-b harflerinin fiil ve isim olarak türevleriyle birlikte kaç farklı anlamda kullanıldığı tespit edilerek İslam’dan önceki kullanıma en iyi örnekler olan cahiliye şiirinden örnekler verilmiştir.

Çalışmanın en önemli kaynaklarından biri de Kur’ân’dır. Kavramımızın Kur’ân’da nasıl ele alındığı incelenirken “kalp” kelimesinin geçtiği bütün ayetler sıralanmaksızın, anlamlarına göre başlıklar altında toplanarak her ayet grubundan örnekler verilmiştir. Gerekli yerlerde klasik ve yeni tefsir kaynaklarına başvurulmuştur.

Söz konusu kavramla ilgili hadis rivayetleri incelemesinde Kütüb-ü Sitte’nin yanı sıra İmam-ı Malik’in (179/795) “Muvatta”, Ahmed İbn. Hanbel’in (241/855) “Müsned” ve Darimî’nin (H.280) “Sünen”inden yararlanılmıştır. “Kalp” kavramının uydurma rivayetlere yansımalarında ise İbnu’l-Cevzî’nin (597/1201) “El-Mevzûât” adlı eserine başvurulmuştur.

Araştırmamız dört bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde “kalp” kelimesiyle ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturularak İslam düşüncesinde kavramın ele alınışına değinilmiş; bu konuda oluşturulan

literatüre dikkat çekilmiştir. Ayrıca modern psikoloji ve tıbbın konuya bakış açısına kısaca yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise ilk olarak farklı din ve kültürlerde “kalp” kavramı incelenmiştir. Kitâb-ı Mukaddes’te kavramın nasıl ele alındığına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde kavramımızla yakın anlamda olan kelimeler üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde klasik sözlüklerde söz konusu kavram incelenerek Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde ele alınışına yer verilerek değerlendirme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE “KALP”

Ku’rân’ın inmeye başladığı miladi 610 yılına kadar “kalp” kavramı yalnızca Arap dili ve kültüründe değil, tarih boyunca pek çok din ve kültürde insanın manevi boyutunu ifade eden merkezi bir kavram olmuştur.

Mütercim Âsım Efendi (1820), kalbin Türkçe karşılığını gönül; fuâdın karşılığını ise yürek olarak vermiştir.² Bilindiği gibi kalp vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Dinî ve tasavvufî olarak ise bilgi ve düşüncenin kaynağıdır. Bir organın adı olan kalple bir ilişkisi olmakla birlikte ondan ayrı olan bu ikinci anlamdaki kalbe “Rabbânî latîfe” ve “İlahî cevher” ismi de verilmiştir. Kur’ân’da ve rivayetlerde fuâd, sadr, lüb, nühâ ve rû kavramları da kalbin yerine kullanılmıştır.³

Elmalılı M. Hamdi Yazır (1942), tıp ilminin meşgul olduğu cismani kalbi tarif ettikten sonra bunun Türkçe karşılığının “yürek” olduğunu ifade eder. Kalbin İkinci anlamını ise şöyle tarif eder: “...bütün şuur, vicdan, ihtisâsât ve idrâkâtimizin, kuvve-i âkilemizin madeni yani manevi ailemizin merkezi bulunan lâmekân kalptir ki, “nefs-i nâtıka” dahi tabir olunur. İnsanın asıl hakikati bu kalptir. İnsanın müdrik,

² Mütercim Asım Efendi, *Yeni Kamus*, I, 149.

³ Uludağ, Süleyman, *D.İ.A.*, *Kalp mad.*, XXIV, 230

âlim, olan lâyenkasim cüz'ü, muhâtab, muâteb, mutâleb ve mes'ûl olan cevheri budur... Basiret bunun nazarı, akıl bunun ruhu, irade bunun kuvvetidir.”⁴

Kur'ân'daki kâinatın yaratılışına ve insan dışındaki âlemden bahseden ayetlere dikkat çeken Muhammed İkbal (1938), insanın hakikate ulaşması için Allah'ın hizmetine sunduğu kâinattan elde edeceği ilimden başka kalbe ihtiyaç olduğunu belirtir. Kalbi iç dünyada oluşan bir sezîş ve kavrayış olarak tarif ederek “...bizi hakikatin hisle ve idrakle ulaşılamayacak yönleriyle temasa geçirir” der.⁵

Bilindiği gibi Arap dilinde var olan pek çok kelime ve kavram Kur'ân-ı Kerîm'in inişiyle birlikte Kur'ân'ın anlam örgüsü içerisinde bir takım değişikliklere uğramıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde Allah ve insan ilişkisi ile alakalı tüm dinî ve ahlakî konuların izahında “kalp” kavramının anahtar konuma sahip olduğu görülmektedir. Kur'an; kalbi, imana, hakikate, bilgiye ve hikmete dair kavramsal çerçevenin merkezine yerleştirmiştir.⁶ İlk dönem müfessirleri de dâhil olmak üzere bazı ayetlerde geçen kalp kelimesini akılla açıklamışlar kalbi anlayış ve idrakin kaynağı kabul etmişlerdir. İman, takva, tövbe, doğruluk ve sabır gibi olumlu; inkâr, nifak, kibir ve riya gibi îtikâdî ve ahlaki açıdan olumsuz kavramlar da “kalp” kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

⁴ Yazır, Elmalî'lı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yay., İstanbul, 2001, I, 190.

⁵ İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. N. Ahmed Asrar, Bir Yay., İstanbul, 1984, s. 32-34

⁶ Görmez, Mehmet, *Kalbin Erbaîni*, Diyanet Aylık Dergi, Mayıs, 2009, Sayı: 221, s. 21.

Bu çalışmanın dördüncü bölümünde Kur’ân- Kerîm ve hadis rivayetlerinde söz konusu kavramın ele alınışı ayrıntılı bir şekilde işlenecektir. Bu sebeple öncelikle İslam kültüründe ve modern psikoloji ve tıpta “kalp” kavramı konusunda bilgi vermek yerinde olacaktır.

Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde kavrama önem verilmiş olması İslam âlimlerinin eserlerinde kalp ile alakalı geniş açıklamalar yapmalarına sebep olmuştur.⁷ Ancak Hz. Peygamber ruh ve kalbin mahiyeti üzerinde fazla durmadığından sahabe ve tabiin döneminde bu konu üzerine herhangi bir tartışma göremiyoruz. Daha sonra kelimciler daha çok akıl ve istidlal, fâkihler kıyas ve rey, sûfîler de kalp ve onun ürünü olan keşif ve ilham üzerinde durmuşlardır. Kalp kavramı üzerinde en çok duranlar mutasavvıflar olduğu için tasavvufa “ilmü’l-kulûb”, “ma’rifetü’l-kulûb” denmiş, sûfîlere ise “ehlü’l-kulûb”, “erbâbü’l-kulûb”, “ashabü’l-kulûb” ve ehl-i dîl gibi isimler verilmiştir.⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi İslam âlimleri bu konuya eserlerinde geniş yer vermişler ve sayısız müstakil eserler kaleme almışlardır. Büyük bir kısmı mutasavvıflara ait olmak üzere oldukça geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Günümüze kadar eserlerin isimlerinde “kalp” kelimesi zikredilen birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri Hakîm-i Tirmizî’nin (285/898) “Beyânu’l-Fark beyne’s-Sadr ve’l-Kalb ve’l-Fuâd ve’l-Lubb” adlı eseridir. İsminden de anlaşılacağı gibi “sadr”, “kalp” fuâd” ve “lubb” kelimelerini aralarındaki ilişkiye değinerek açıklamıştır. Ebu Tâlib el-Mekkî’nin (386/1006) “Kûtü’l-Kulûb” adlı eseri

⁷ Uludağ, Süleyman, *D.İ.A., Kalp mad.*, XXIV, 230

⁸ *A.g.m.*, XXIV, 231

Sünnî tasavvufun en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Yine Gazzâlî'nin (505/1111) “Mükâşefetü'l-Kulûb” adlı esri ve İbn-i Teymiyye'nin (728/1328) “Tuhfetü'l-İrâkiyye fî A'mali'l-Kalbiyye” adlı eseri “kalp” kelimesinin kitabın isminde yer aldığı eserlerin başlıcalarıdır. Günümüzde ise Muhammed Ali el-Cûzû'nün “Mefhûmu'l-Akl ve'l-Kalb fî'l-Kur'ân ve's-Sünne”, Âdem Ergül'ün “Kur'an ve Sünnet'te Kalbî Hayat” ve Abdülbaki Güneş'in “ Kur'ân'da kalp Kavramının Semantik Analizi” eserleri zikredilebilir.

Kelam ilminde kalp birbiriyle bağlantılı iki kavramla alakalı olması açısından önemlidir. Bu kavramlar ilim ve imandır.

1-Kelam ilminde ilmin vasıtası olan sebepler beş duyu, akıl ve haberdur. Duyular müşahhas olan üzerinde bilgi sağlarken, akıl mücerret bilgiyi temin eder. Yani akıl nazari ve istidlali bilgiyi elde eder ve Allah'ın bahsettiği bir cevherdir. Aklın mahiyeti ve bilgi kaynağı olup olmayacağı konusunda ihtilaf olsa da duyularla birlikte aklın bilgi sebebi olduğunu savunanlar şu ayeti delil getirerek duyularla ve akılla elde edilen bilginin yerinin kalp olduğunu söylerler⁹: *“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”*¹⁰-

Bazı kelam âlimlerine göre istidlal (çıkarım) ve nazar (akıl yürütme) kalbin hareketidir. İlk dönem Mu'tezilî âlimlerinden olan Nazzam, (231/845) bilgiyi kalbin hareketi olarak görmektedir. Kadı Abdülcebbar (415/1025) ise kalp ile yapılan akıl

⁹ Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya, 2010, s. 92-93.

¹⁰ İsra, 17/36

yürütme olarak, tefkîr (düşünme), bahs (araştırma), teemmül, tedebbür, reviiyye (derin ve etraflıca düşünme) kavramlarını zikretmektedir.¹¹

2-Bilindiği gibi kelimciler imanı Hz. Peygamber'in Allah tarafından getirdiği şeyleri tasdik etmektir diye tanımlamışlardır. Tasdikte asıl olan kalbin rızası ve teslimiyettir. Kalp bunu kesb ve ihtiyar ile kazanmalı ve bununla mutmain olmalıdır. Yani çaba ve seçim sonucu tasdik kalpte oluşmalıdır. Aksi takdirde, yani çaba ve seçim olmaksızın ancak marifet olur. Örneğin peygamberin mucize getirmesi sonucu kalpte imanın oluşması tasdik değil marifettir. İmanın şartı olan kalp ile tasdik asıl vasfı ihtiyari olmasıdır. Dolayısıyla mârifet, soyut olarak bilgi, iman olmaz.¹² Maturûdî'ye (333/944) göre bilgi iman değildir. Ama cehalet insanı yalanlamaya götürdüğü gibi bilgi de imana götürür.¹³

Hadis ilminde “kalp” kelimesi bir kavram olarak kullanılmaktadır. Hadis terimi olarak “kalb”, bir hadisin senedindeki bir veya birden fazla ravinin isim ya da neseplerinin değiştirilmesi; metnindeki bazı kelime ve ibarelerin değiştirilmesi ya da takdim ve tehir yapılmasıdır. Bu şekilde rivayet edilen hadise de ism-i meful kalıbında “maklûb hadis” denmektedir¹⁴ ve bir hadis terimi olarak h.II. yüzyıldan beri kullanılmaktadır.¹⁵

¹¹ Esen, Muammer, *İman Kavramı Üzerine*, A.Ü.İ.F.D., XLIX, 2008, sayı 1, s. 83.

¹² Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, s. 110-112

¹³ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001, s. 229.

¹⁴ Naim, Ahmet, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1991, I, 307; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstilahları*, A.Ü.İ.F., Ankara, 1980, s. 182; Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V.Y., Ankara, 1992, s. 175, 206;

¹⁵ Ertürk, Mustafa, D.İ.A., *Maklûb mad.*, s. 447.

Tarifinde görüldüğü gibi “kalb” hadisin isnadında ya da metninde olabilir. Bu değiştirme işlemi aynı sened ve metin içerisinde olabileceği gibi farklı hadislerin senedlerinin ve metinlerinin birbirine eklenmesiyle de meydana gelebilir. Söz konusu değiştirme işlemi aşağıda görüleceği gibi bilerek ya da hata ile olabilir. Hadis eğer isnaddaki kalb sebebiyle maktûb ise “maktûbu’l-isnad”; metindeki kalb sebebiyle maktûb hale gelmişse “maktûbu’l-metin” denilir.¹⁶ Unutma ve yanılma gibi sebeplerle yapıldığında rivayeti zayıf hadis konumuna düşürebileceği gibi kasten yapıldığında bu şekilde rivayet edilen hadis, âlimler tarafından mevzû kabul edilmiştir.

Maktûb hadis konusunda iki eser bulunmaktadır; bunlardan birincisi; el-Hatip el-Bağdâdî’nin *Râfi’u’l-irtiyâb fi’l-maktûb mine’l-esma’ ve’l-ensâb (ve’l-elkâb) (Maktûbü’l-esmâ’ ve’l-ensâb)* olup, ikincisi ise; İbn Hacer el-Askalânî’nin (852/1449) *Nüzhetü’l-kulûb fî ma’rifeti’l-mübdel ve (mine)’l-maktûb (Cilâ’ü’l-kulûb fî ma’rifeti’l-maktûb)* adlı eseridir.

Tasavvufî olarak kalp, insanın mahiyeti, madde ile mananın birleştiği yer, akıl, ruh, ilahi latife gibi çok yönlü manaları ifade eder.¹⁷ Ayrıca marifet ve ilham denilen tasavvufî bilginin kaynağı, keşf ve ilham mahallidir. Tasavvufta yere göğe sığmayan

¹⁶ Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 206; Ertürk, Mustafa, D.İ.A., *Maktûb* mad., s. 447

¹⁷ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., 1997, Ankara, s. 422

Allah'ın içine sığıdığı yerdir.¹⁸ Kalp gözüyle insan gayb ve ilahî âleme ait hususları görür.¹⁹

Tasavvufçular Kur'ân'da kalp ve kalbin kavrayışıyla ilgili bütün ayetleri keşf ve ilhamla irtibatlandırarak yorumlamışlardır.²⁰ Bunun yanı sıra tasavvuf geleneğinde dini metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasında kullanılan “fehm”, “fıkıh”, “istinbât”, “bâtın”, “keşf”, “istidlâl” ve “i'tibâr” gibi kavramlar da kalple yakından ilişkili kalple elde edilebilen kavrayış ve bilgiyi ifade eden kavramlardır. Asıl bilgi kalple elde edilen bilgidir.²¹ Tasavvufçular bu düşüncelerini ayetlerin yanı sıra hadislere dayandırmışlardır. Sahih kaynaklarda geçen birçok hadisi yukarıdaki kavramlarla yorumlamalarının yanı sıra hiçbir kaynakta rastlanmayan pek çok rivayeti de düşüncelerine dayanak kabul etmişlerdir.²² Bu şekilde hiçbir kaynakta rastlanmayan veya mevzu hadislerin derlendiği kaynaklarda bulunan zayıf ve uydurma rivayetlere dördüncü bölümde değinilecektir.

Hakîm-i Tirmizî (320/932) anlam açısından yakınlık arz eden “kalp”, “sadr”, “fuâd” ve “lubb” kavramlarını açıkladığı “Beyânü'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lubb” adlı eserinde kalp kavramını “İnsanın içinin ve derinlerinin bütün derecelerini kendinde toplayan genel anlamlı bir addır”²³ diye tarif etmektedir.

¹⁸ “Ben yere göğe sığmadım ancak yumuşak ve sakın olan mü'min kulunun kalbine sığıldım” Muteber hadis kaynaklarında yer almayan rivayeti bu lafızlarla Gazzalî *İhyâ-u Ulûmu'd-Dîn*'de (III., 33) zikretmiştir. Benzer ifadelerle Ebû Tâlib El-Mekkî *Kütü'l-Kulûb*'da da zikretmektedir.

¹⁹ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalcı Yay., İstanbul, 2001

²⁰ Gökçe, Ferhat, “*İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*” Doktora Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2010, s. 130.

²¹ Gökçe, Ferhat, *A.g.t.*, s. 132.

²² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yıldırım, Ahmet, “*Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadisteki Dayanakları*”, T.D.V.Y., Ankara, 2009; Gökçe, Ferhat, *A.g.t.*, s.86-165

²³ Hakîm-i Tirmizî, “*Kalbin Anlamı*”, Çev. Ekrem Demirli, Hayy Kitap, İstanbul, 2006, “*Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadri ve'l-Kalbi ve'l-Fuâdi ve'l-Lubbi*”, s. 15

Hakîm-i Tirmizî yukarıdaki kavramlarla birlikte kalbi iç içe geçmiş halkalara benzetir.

Üstün olan her bilginin kalpteki yeri daha derin, daha özel, daha korunmuş, daha gizli ve daha üstündür. Bu kavramlarla kalbin ilişkisini ise şu şekilde izah etmektedir: Sadr, kinlerin, beklentilerin, arzuların kalbe giriş yeridir. Sadr, bazen genişler ve daralır. Duyulan öğrenilen şeylerin ezber yeridir.²⁴ Kalp ise iman nurunun, Allah'tan sakınma duygusunun, Allah'tan razı olmanın mekânıdır. Aynı zamanda umut sabır kanaat yeridir. Özetle kalp kaynaktır. Bazen kalpten sadra taşar. Fuâd ise görmenin gerçekleştiği yerdir. Lübb ise gözde görme ışığının durumuna benzer. Burası tevhit nurunun yeri olduğu gibi Aynı zamanda hakkı ayrıştırmanın da yeridir. Hakîm-i Tirmizî'ye göre lübb en yetkin ve en yüce otoritedir.²⁵

Gazzâlî (505/1111) kalbin iki manada kullanıldığını, ilkinin “insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilmiş olan çam kozalağı şeklindeki bir et parçası” olarak tarif eder. Ruhun madeni ve kaynağı burasıdır ve tıbbi ilgilendirir. Bir et parçası sayılan bu kalp insanlarda, hayvanlarda hatta ölülerde bile bulunur. Gazzâlî kalbin ikinci manasını ise şöyle tarif eder: “Bir latîfe-i Rabbaniye-i ruhâniye olmasıdır. İşte insanın hakikati bu kalb-i ruhanidir. İnsanda anlayan, âlim ve arif bu kalptir. Hitap edilen, îkab ve îtab edilen ve aranan yine bu kalptir.”²⁶

Bu kalbin cismani kalp ile bir alakasının bulunduğunu ama bunun mahiyeti konusunda çoklarının hayrete düştüğünü, kendisinin de kalbin hakikatini değil vasıf

²⁴ Hakîm-i Tirmizî, *Kalbin Anlamı*, s. 15-18

²⁵ A.g.e., s.19-21

²⁶ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-û Ulûmi'd-Dîn*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay. İstanbul, 1975, III, 9-11.

ve hallerini anlatacağını ifade ederek bu yaklaşımını şu şekilde gerekçelendirir: İlk olarak bunun izahının mükâşefe ilminin konusu olduğunu kendisinin ise muameleden bahsettiğini kaydeder. İkinci olarak bunun hakikatini ortaya çıkarmak ruhun esrarını açıklamayı gerektireceği ve Hz. Peygamber'in konuşmadığı bir konuda başkalarının susması gerektiğini ifade eder.²⁷

Gazzâlî “kalp”, “ruh”, “nefis” ve “akıl” kavramlarını açıklayarak ruhu insanın müdrik ve âlim olan parçası ve “Emr-i Rabbânî” olarak tarif eder. Nefis, insanın hakikati ve kendisidir. Akıl ise eşyanın hakikatini bilmekten ibaret olan kalbin ilim sıfatıdır.

Gazzâlî'ye göre Kur'ân ve hadislerde kalpten bahsedildiği zaman kastedilen mana eşyanın hakikatini insanın anlayıp bildiği manadır. Bazen göğüslerde bulunan kalp zikredilir ve kinaye ile bu mana kastedilir. Çünkü cismani kalp ile ruhani kalp arasında kendine mahsus bir irtibat vardır. Bütün azalar kalbin emrindedir. Kalbin Allah'a olan yolculuğunda askerlere ihtiyacı vardır. Bu askerleri ayet ve hadislerle destekleyerek üç sınıfta toplar:

1-Muharrik ve teşvikçi olanlar: Şehvet ve gazaptır.

2-Arzuları yerine getiren: Kudret.

3-Eşyayı tarif edip anlayan: İlim ve idrak

Ona göre kalbin biniti nefis, azığı ise ilimdir.

²⁷ Gazzâlî, *A.g.e.*, III, 11.

İnsanın dört vasfı olan gazap, şehvet, şeytâniyet ve Rabbâniyet, kalpte toplanır. Şayet Rabbânî sıfat olan akıl diğerlerini idaresi altına alırsa ilim, hikmet, yakın ve eşyanın hakikatini idrak, her şeyin hakikatini olduğu gibi anlamak gibi hasletler kalbe yerleşir. Aynı zamanda gazap ve şehvete ihtiyacı kalmadığı için güzel ahlaka da sahip olur.²⁸

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi ilmin yeri kalptir. Gazzâlî bu konuda kalbi aynaya benzetir. Her malumun bir hakikati her hakikatin bir sureti vardır. İşte bu suret kalbin aynasına yerleşir ve orada açığa çıkar. Üç şey vardır:

1-Âlim: Eşyanın hakikatinin hulul etmiş olduğu kalp.

2-Malum: Eşyanın hakikati.

3-İlim: Eşyanın hakikatinin kalp aynasında husûlü.²⁹

Kalp aynasına ilmin yansımaya bir takım engeller olabilir. Kalp kötülük ve şehvetten ne kadar uzak kalır ve taate sarılırsa ayna cilâlanmış olur ve ilmin girişi de kolaylaşır. Aksi takdirde parlaklığını kaybeder ve ilim inkişaf etmeyebilir. Bu engeller olmasa yaratılışı itibariyle her kalp eşyanın hakikatini marifete salahiyetlidir. Zira kalp şerefli, emr-i Rabbânîdir. Gazzâlî bu düşüncesine delil olarak Ahzâb Sûresi 33/72. ayeti delil getirir: “*Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi*”.³⁰

²⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 26.

²⁹ A.g.e., III, 29.

³⁰ A.g.e., III, 29-33.

Kalbin iki kapısı vardır. Biri melek ve melekût âlemine ve Levh-i Mahfûz’a açılır. Biri de beş hassaya açılır. Bu da şehâdet ve mülk âlemidir. Enbiya ve evliyânın ilmi kalbin içindeki melekût âlemine açılan kapıdan gelir. Âlim ve hâkimin ilmi ise mülk âlemine açılan hassa kapısından gelir.³¹

Görüldüğü gibi kalp kavramı İslam düşüncesinde önem verilen bir kavram olmuş İslami ilimlerin teşekkülü ile birlikte çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Kelamcılar daha çok akıl, istidlâl ve imanın en önemli unsuru olan tasdikini yeri olması açısından ele almışlardır. Tasavvufta ise kalp hakiki bilgiye ulaşmanın mekânı kabul edilmiş, bilgi ve kavrayışla ilgili ayet ve hadisler “keşf”, “ilham” ve “mârifet” gibi kavramlarla yorumlanmıştır. Sûfilerin tüm gayretleri selim bir kalbe ulaşmak içindir.

B. MODERN PSİKOLOJİ VE TIPTA “KALP”

Dinlerde kalbe izafe edilen şuur, idrak ve irade gibi melekeler modern psikolojide akla izafe edilmiştir. Akıl insanın iç âlemini düzenleyerek her şeyin bir plan dâhilinde cereyan etmesini sağlar. Bilme anlama ve muhakeme etme zekâ ile alakalıdır. Heyecan gibi duygular ve ruhi fonksiyonlar da yine beynin fonksiyonlarındandır.³²

Bu bakış açısında, psikoloji biliminin oluşmasında ve gelişmesinde etkili olan bilim adamlarının 18.yüzyıl “Aydınlanma Felsefesinin” din olgusuna karşı geliştirdiği olumsuz tutumun etkisi yadsınamaz. Bu etkinin bir sonucu olarak

³¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 45-51.

³² Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 27-30, 73.

sözlükte “ruh bilimi” anlamına gelen psikolojinin insanı materyalist bir şekilde değerlendirme yolunu seçtiği söylenebilir.³³

Görüldüğü gibi modern psikolojide insanın bilişsel ve duygusal faaliyetlerinin tamamı beynin fonksiyonları olarak tanımlanmaktadır. Modern tıpta ise “kalp” vücuda kan pompalayan hayati organın adıdır. Kısaca modern tıp ve psikolojide Kur’ân’da ve hadislerde kalbe atfedilen niteliklerden bahsedilmemektedir. Modern bilimlerle Kur’an’ın “kalp” kavramına çok farklı açılardan yaklaşımları söylenebilir. Ancak Kur’an’ın indiği toplum tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için o toplumun idrak ve anlayışına hitap ettiği bilinmelidir. Diğer yandan Kur’an’da söz konusu kavram ele alınırken amaç fiziksel yapısı ve işlevlerinin veya insandaki bir takım duygu ve düşüncelerin nereden kaynaklandığının izahı değil; iman etme sorumluluğuyla yeryüzüne gönderilen insanı diğer varlıklardan ayıran niteliklere vurgu yapmak olduğu açıktır. Zira yukarıda ifade edildiği gibi Kur’ân ve hadislerde kalbin mahiyetinden ziyade düşünme, idrak ve muhakeme etme gibi niteliklerinden bahsedilmiş; bu niteliklerin insanın iman etmesi üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Bununla birlikte modern tıpta son yıllarda kalp ve beynin fonksiyonlarının tamamen birbirinden bağımsız olmadığını gösteren çalışmalar da mevcuttur. Şöyle ki; kalp beyin ilişkisinin araştırıldığı bilim dalı için “Nörokardiyoloji” son yıllarda benimsenen bir terim olmuştur. Bu bilim dalının yaptığı çalışmaları destekleyen bir takım bulguların mevcut olduğu ifade edilmektedir. Örneğin korku, üzüntü, kaygı,

³³ Ergül, Adem, *Kur’ân ve Sünnet’te Kalbî Hayat*, s. 135.

keder, ani heyecan gibi duygusal stres yaratan durumlarda beyne ait sinir sistemlerinden biri olan sempatik bölümün uyarılması sonucu kalp ritminde bir takım değişiklikler olduğu belirtilmektedir.³⁴

Vücuttaki genel sinir sisteminden bağımsız olarak kalbin kendisine has bir sinir sistemi olduğu, beyinden bağımsız olarak çalıştığı ve bu yolla beyne bir takım sinyaller gönderdiği, beyinle koordinasyonunu bu şekilde sağladığı, hatta insan psikolojisi ve sağlığının, beynin algılamasının, karar verme mekanizmasının ve diğer bilişsel faaliyetlerinin de bu yolla etkilendiği belirtilmektedir.³⁵

Kalple beynin arasında elektro-manyetik bir haberleşmenin olduğu, ancak kalbin manyetik alanının beyninkinden beş yüz kat daha fazla olduğu, bu manyetik alanla insanlar arasında etkileşim olduğu ve sosyal ilişkileri etkilediği aktarılmaktadır. Yapılan bu çalışmalarda kalbin aynı zamanda bir hormonal salgı kaynağı olduğu ve salgıladığı hormonlarla beyne mesajlar verdiği, birisinden hoşlanmak, hoşgörü, uyum gösterme, cinsel ilgi gibi birçok insani davranışın bu yolla etkilendiği anlaşılmıştır.³⁶

Sonuç olarak; benzer çalışmalara bakıldığında artık modern tıbbın da kalbin basit bir kan dağıtma makinesi olmadığını düşünmeye başladığını söyleyebiliriz. Kalbin bu fonksiyonunun çok daha ötesinde rol ve işlevlerinin bulunduğunu, fiziki

³⁴ Bayülkem, Kemal, *Beyin ve Kalbin Yaşamımızdaki Farklı Etkileşimi*, www.ailem.com.

³⁵ Mohammed O. Salem, *The Heart, Mind and Spirit*, s.1, www.rcpsych.ac.uk/pdf/heart., 20.04.2012

³⁶ Mohammed O. Salem, *The Heart, Mind and Spirit*, sayfa.2 www.rcpsych.ac.uk/pdf/heart. 20.04.2012.

işlevlerinin yanı sıra insan psikolojisi ve davranışlarıyla alakalı yönlerinin de bulunduğunu ifade eden makalelerin tıp literatüründe yer aldığını görmekteyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

FARKLI DİN VE KÜLTÜRLERDE “KALP”

A. ANTİK DİN VE KÜLTÜRLERDE “KALP”

Antik toplumlarda kalp kavramı cesaret ve güç ifade eden hayati bir kavram olmuştur. Birçok antik toplumda düşmanın gücünü elde etmek için onun kalbinin yenmesi geleneği bu gerçeğe işaret etmektedir. Aztek ve Mayalardaki kurban geleneği de kalbin bu kültürler için taşıdığı hayati anlamla alakalıdır. Kalp kişinin en değerli parçası, hayatın kaynağı ve tanrılardan bir armağan olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde kalp kavramının hayatın kaynağı olarak görülmesi genellikle Azteklerde ve onun öncesinde Maya uygarlığında uygulanan kurban etme eyleminin de temelini oluşturmaktadır. Mesela İnka İmparatorluğunda kalp dışarı çıkarıldığı halde hala çarpmakta ve kanamaktadır. Akan kan (kartal olarak sembolize edilen) Güneş için besin kaynağıdır ve yeryüzünün efendisi “Tlaltecutili” için can veren bir içecek olarak görülmektedir. Kalp kişinin en değerli parçası olarak kabul edilmiştir, dolayısıyla kendisi hayatı sunmaktaydı ve tanrılardan bir hediye idi ve bu hediye yaşayan bir kalbin ortadan kaldırılışı ve insan kanının akıtılışıyla elde ediliyordu.³⁷

Antik Mısır’da maddi kalbin hayatın en önemli organı olması papirüslerde detaylıca anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra kalbin sembolik anlamları üzerinde durulmuş, duygusal hayatın, cesaretin ve manevi hayatın merkezi kabul edilmiştir. Fikir, niyet ve bilgelik kalpteydi. Kalp aynı zamanda insanın hafızası ve hayatı

³⁷ Meslin, “Heart”, *The Encyclopedia of Religion*, Mcmillan Publishing, Newyork, VI, 234.

boyunca yaptığı amellerin şahidiydi. İnsanın kalbi ölümden sonra doğruluğun, adaletin ve ölçünün tanrısı Maat ile ölçülürdü. Ölümden sonraki mahkemede kalbi onun doğruluk ve sadakatini doğrularsa tanrıyla bütünlenileceğine inanılırdı. Kalbi Ra'nın kalbi olurdu. Kalp ruhun, hayatın, düşüncenin, kişinin geçmişteki amellerinin şahidiydi ve kişiye bu dünyada yol göstermek ve hareketlerinin yaşam sonrasındaki karşılığını göstermek üzere tanrının insanda yerleştiği yerd. Eski Mısır inanışına göre tanrıların da kalbi vardı ve yaratıcı aktivitelerin merkezi burasıydı.³⁸

Hinduizm'in Vedalarında da kalp kavramının önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Bazı kutsal metinlerde kalp hayatın ve bazı psikolojik duyuların merkezi olduğuna dair kurulan doğal sembolizm görülmektedir. Varlığın tümüyle şekillendiği yer kalptir. İlâhi olana dair bilgiyi sezgi yoluyla elde ettiğine inanılan kâhinlerin aktivitelerinin merkezinde kalp bulunmaktadır. İnsan kalbinde yer etmesi gereken Tanrı'ya kavuşma ve saadet zevki isteğiyle nefsanî arzularını reddetmelidir. Kalp ilâhi varlığın yeridir ve Brahman oradadır. Bu sayede insan her şeyi onun bakışıyla görebilme yeteneği elde edebilir ve acılarından yine bir lütuf ile kurtulup birliğe ulaşabilir. Kalp bu ikilikten birliğe, gerçek olmayandan hakikate yolculuğunda köprü görevi yapmaktadır.³⁹

Antik Yunan dünyasında kalbe yaklaşımın diğer kültür ve inançlardan çok da farklı olmadığı görülmektedir. Homer ve Hesiod'un eserlerinde, trajedilerde; ruhi hayatın, etkilenmelerin, hissiyatın ve arzularımızın yeri olarak kalbe işaret edilmiştir. Gizli düşüncelerin ve taktiksel aklın yeri de orasıdır. Mecazi bir kullanımla “stethos”

³⁸ Meslin A.g.m., a.y.

³⁹ A.g.m., s. 234-235.

(göğüs) kelimesi kalbin anlama yönü iken; “thumos” (göğüsteki nefesinde) kelimesi ise kalpte yatan hisleri harekete geçiren ateşleyici güç ve orada düşünceleri oluşturan şey olarak kabul edilmiştir. Filozoflar önemli farklar ileri sürselerde “thumos” kavramı daha az somut ve daha fazla güç vehmedilen bir kavram olarak klasik çağda ağırlık kazanmıştır. Dönemin doktorları ve filozofların çoğu –Empodokles (m.ö.430) gibi kalbi düşüncenin doğduğu yer olarak, Epiküryenler ve daha sonraları Stoacılar ise aklın bulunduğu yer olarak kabul etmişlerdir. Krisipus (m.ö.206) kalp dilin kaynağıdır derken, Plato (m.ö.347) üç parçalı ruh teorisini ileri sürerek; diyaframın üstündeki thumosta güzel ameller, altında tutkularımız yer alırken ruhun ölümsüz prensipleri kafamızın içinde yer almaktadır. Aristo ise algılamalar, algılayıcı bilgi, hafıza ve muhayyile kalpte bulunmakta derken; anlama ve akletmenin orda olmadığını ifade etmektedir.⁴⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Eski Yunan kültüründeki kalp kavramı; o zamanın düşünce dünyasında oldukça önemli bir yer tutmuş, daha sonraları ortaya çıkan kültür ve inanç sistemlerinden çok da uzakta olmayan anlamlandırmalar ve tartışmalara konu olmuştur.

B. KİTÂB-I MUKADDES’TE “KALP”

Kur’ân’la aynı kaynaktan gelmiş olması itibarıyla Kitâb-ı Mukaddeste “kalp” kavramının ele alınışı konumuz açıdan önemlidir.

⁴⁰ Meslin, A.g.m., a.y.

Kalp (İbrânice'de: "lûb" veya "lebab"): Kitâb-ı Mukaddes'te "kalp" hissi ve aklî hayatın mekânıdır. Kalp; fiziki hayata olduğu kadar ruhî ve ahlakî hayata da işaret eder. Modern psikologların akla (zihne) atfettikleri "bilmek", "hissetmek", "istemek" fonksiyonları Kitâb-ı Mukaddes'te kalbe atfedilmektedir.⁴¹

İbrâniler, hissiyatın bütün şekillerini, en alt fiziki formlarından (acıkmak, susamak gibi) en yüksek ruhi formlarına kadar (saygı duymak, vicdanî olmak gibi) her şeyi kalbe bağlamaktadırlar. Böylece; hoşlanmak, mutluluk, üzülmek, kederlenmek, korkmak ve saygı duymak kalbe atfedilmektedir.⁴²

Keza, kalp istemenin (irâdenin) de mekânıdır. O kendini yönlendiren ve rotasını çizebilendir. Bütün şüursal çözümler ve bütün niyetler bu kaynaktan (kalpten) gelmekte ve burada ortaya çıkmaktadır.

Bütün fiziki ve psikolojik hayat kalpte toplandığı için ahlaki hayatın tamamı kalpten doğar. Bu nedenle "shalem", "tam" (mükemmel), "tahor" (temiz, pak), "tob" (tayyib) gibi kavramlar kalple ilgili olarak kullanılır. Kitâb-ı Mukaddes'e göre "hasta kalp", "inatçı kalp", "yaramaz kalp", "Tanrıdan uzak kalp" demektirler. Münâfık; iki kalpli veya kalbi ikiye bölünmüş, ikiyüzlü kişi demektir.⁴³

⁴¹ *The Jewish Encyclopedia*, "Heart", New York and London, 1904, s. 295

⁴² *A.g.m.*, s. 296

⁴³ *A.g.m.*, a.y.

1. Ahd-i Atik'te Kalp

Tevrat'a göre insanın inancı ve dini hayatı açısından en önemli yeri kalptir. Allah'a imanı ve bağlılığı kalpten ve samimi olursa değer taşır.⁴⁴ Yine amellerin değeri kalpten yapılmasıyla ölçülür. Allah insanların dış görünüşüne değil kalplerine bakar.⁴⁵

Allah yürekten kendisine bağlı olup onun yolundan gidenleri bağışlayacağı gibi onlara bu dünyadaki işlerinde de güç verir.⁴⁶ Onları her yönde esenlikle kuşatır.⁴⁷ Ona yürekten bağlı olan yaşama kavuşur.⁴⁸ Allah'a yürekten bağlı olmayan kötülük yapabilir.⁴⁹

Tevrat'ta kalplerindeki düşünce ve niyetle davranış ve sözleri farklılık arz edenler sapık yürekli ve yürekleri kötülük besleyenler olarak nitelendirilir ve onlardan iyilik beklememelidir.⁵⁰ Onların durumu sırlanmış toprak kaba benzetilir.⁵¹ Allah'ın düzenbaz yüreklilerden iğrendiği belirtilir.⁵² Dudaklarıyla Allah'ı anıp, yürekleri ondan uzak olanlar yerilir.⁵³

⁴⁴ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2001, Yasa'nın Tekrarı 10/16, 1 Krallar 2/4, 1 Krallar 8/48.

⁴⁵ 1 Samuel, 16/7

⁴⁶ 2 Tarihler, 16

⁴⁷ 2 Tarihler, 15/12

⁴⁸ 9 Süleyman'ın Özdeyişleri, 11

⁴⁹ 2 Tarihler, 12/14

⁵⁰ Mezmurlar, 28/3, Mezmurlar, 140/2, Süleyman'ın Özdeyişleri, 11/20, Süleyman'ın Özdeyişleri, 17/20

⁵¹ Süleyman'ın Özdeyişleri, 26/23

⁵² Süleyman'ın Özdeyişleri, 6/16-18

⁵³ Yeşeya, 29/13

Ancak kalp değişkendir ve aldatıcıdır.⁵⁴ Aldanan yürek kişiye de saptırabilir.⁵⁵ İşlenen günahlar kalbi doğru yoldan alıkoyabilir.⁵⁶ Ama Allah'ın yardımıyla yürek tertemiz olabilir.⁵⁷ Allah kalpleri yenileyebilir,⁵⁸ içlerindeki taş yüreği çıkarıp onlara etten bir yürek verebilir.⁵⁹

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı gibi Tevrat'a göre kalp Allah'ın tasarrufundadır. Kalbi yaratan ve yönlendiren Allah'tır.⁶⁰ Allah kalpte gizlenenleri bilir.⁶¹

Tevrat'a göre akıl, anlayış ve bilgelik kalptedir.⁶² Kalp anlayışlı olursa iyiyi kötüden ayırt ederek sapmaktan korunacaktır. Bu sebeple anlayışlı bir kalp için dua edildiği görölmektedir.⁶³ Eğer kalp anlayışlı kılınacak olursa rabbın korkusunu anlar ve onu yakından tanıyabilir.⁶⁴ Kalbin duygusuz ve anlayışsız olması ise inkâra götürür.⁶⁵

Kibir,⁶⁶ inat,⁶⁷ inkârcılık⁶⁸ ve katılık⁶⁹ gibi ahlaki davranışlar kalpten kaynaklandığı gibi, olumlu ve olumsuz pek çok beşeri duygunun⁷⁰ temelinde de kalp bulunmaktadır.

⁵⁴ Yeremya, 17/19

⁵⁵ Yeşeya, 44/20

⁵⁶ Süleyman'ın Özdeyişleri, 23/9

⁵⁷ Mezmurlar, 51/10

⁵⁸ Hezekiel 18/31

⁵⁹ Hezekiel 11/19

⁶⁰ Mezmurlar 33/15, Süleyman'ın Özdeyişleri 21/1.

⁶¹ Mezmurlar 44/21

⁶² Yasanın tekrarı 29/4, Süleyman'ın Özdeyişleri 15/14, , Süleyman'ın Özdeyişleri 16/21

⁶³ 1 Krallar 3/9.

⁶⁴ Süleyman'ın özdeyişleri 2/1-5

⁶⁵ Yeşeya 6/10

⁶⁶ Süleyman'ın Özdeyişleri 21/4, Yeşaya 10/12

⁶⁷ Mezmurlar 81/2, Yeremya 5/23, Yeremya 23/17

Tevrat'ta kalp kelimesi iki yerde “maddi kalp” anlamında kullanılmıştır.⁷¹

Sonuç olarak Tevrat metinlerinde kalp, Rab ile insan arasındaki ilişkinin merkezi kabul edilmiştir. İnanç ve ahlaka dair mefhumlar kalpte yer bulduğu gibi olumlu ve olumsuz beşeri duygular da kalptedir. Bilge ve kavrama yeteneği olan bir kalp doğru yoldadır buna karşılık anlama yeteneği olmayan ve katılaşmış kalp de sapmış demektir.

2. Ahd-i Cedîd’de Kalp

Ahd-i Cedîd’de kalp kavramı Ahd-i Atîk’de olduğu gibi Allah ile insan arasındaki ilişkinin merkezidir. Ruh ve kalp tanrının elindedir. Kalplerde olanı Allah bilir.⁷² Dilerse kalpleri aydınlatır⁷³güçlendirir ve pekiştirir.⁷⁴

Ahd-i Cedîd’de sevgi kavramı dinî ve ahlakî açıdan oldukça önemli bir yere sahiptir. İncil’e göre ebedî kurtuluşun çaresi Rab ve Mesih sevgisinin kalbe tam anlamıyla yerleşmesidir. İman ve sevgiyi yüreklere yerleştiren Allah’tır. Şayet bu sevgi kalbe yerleşecek olursa Tanrı kalpleri ve düşünceleri koruyacaktır.⁷⁵ Mesih’in

⁶⁸ Eyub, 36/13

⁶⁹ Yeşaya, 19/4

⁷⁰ Yaratılış, 40/28, Mezmurlar, 104/5, Süleyman’ın Özdeyişleri, 15/13, Süleyman’ın Özdeyişleri, 15/15, Yeşaya, 57/15, Sefanya, 3/14, Süleyman’ın Özdeyişleri, 12/25, Süleyman’ın Özdeyişleri, 14/10, 14/13, Süleyman’ın Özdeyişleri, 15/13, Süleyman’ın Özdeyişleri, 14/30,

⁷¹ 1 Samuel, 25/37, 2 Krallar, 9/24

⁷² Vahy, 2/23, Romalılar, 8/27

⁷³ Efesliler, 1/18-19

⁷⁴ 1 Selanikliler, 3/23, 2 Selanikliler, 2/16-17, 2 Selanikliler, 3/5

⁷⁵ Filipililer, 2/1-2, Filipililer, 4/7.

sözlerinin saf ve temiz bir kalple dinlemek gerekir. Bencil tutkularla dinlenirse Mesih sevgisi kalbe yerleşmez ve o sözlerin kişi üzerinde hiçbir etkisi de olmaz.⁷⁶

Ahd-i Cedîd’de hakiki iman kalpten ve samimi olmalıdır.⁷⁷ Bu sebeple iyi ve sağlam bir yüreğe sahip olmak önemlidir.⁷⁸ Yapılan iyi ameller saf ve sağlam bir yürekle yapılmalı riyadan uzak olmalıdır.⁷⁹ Dua ettikleri ve Allah’ı andıkları halde kalpleri Allah’tan uzak olanlar yerilir.⁸⁰

İncil’e göre Allah’ı anmamak, şükretmemenin yanı sıra kötü düşünce ve davranışlar kalbi olumsuz yönde etkileyerek kararmasına,⁸¹ katılaşmasına, nasırlaşmasına⁸² sebep olabilir. Diğer yandan kötü düşünce, söz ve davranışlar da kalpten kaynaklanır. İnsan böylece kirlenir.⁸³ Şeytan da kalp üzerinde etkilidir.⁸⁴

Kalbe yerleşip etki eden mefhumlardan biri de dünya sevgisidir. Kalp temizliğine ulaşp, iyi bir dindar olabilmek için dünya sevgisini ve nefsanî arzuları kalpten silmek gerekir.⁸⁵

Tevrat’ta olduğu gibi anlama ve idrak kalbe nispet edilen kavramlar arasındadır. İnançsızlık kalbin anlamamasının bir sonucudur. Yine İncil’de

⁷⁶ Efesliler, 6 /5, Filipililer, 1/17

⁷⁷ Luka, 8/12, Elçilerin İşleri, 11/23-24, Romalılar, 2/15, Romalılar, 2/29, , Romalılar, 5/5, İbraniler, 10/22

⁷⁸ Luka, 8/15

⁷⁹ Koleseliler, 3/22.

⁸⁰ Matta, 15/7-8, Markos, 7/6, Romalılar, 16/18.

⁸¹ Romalılar, 1/21, Romalılar, 11/17, Efesliler, 4/8.

⁸² İbraniler, 3/7-8 İbraniler, 3/15 İbraniler, 4/7

⁸³ Matta, 15/18-19

⁸⁴ Markos, 4/15, Luka, 8/12

⁸⁵ 1 Timeteos, 5/1-2, 2 Timeteos, 2/22

inanmamakta direnenler için “kalplerinin örtülü olması” ifadesinin kullanılmış olduğunu görüyoruz.⁸⁶

İncil’de kalbe nispet edilen alçak gönüllülük, sabır ve yumuşaklığın Mesih’in söylemini devam ettirecek olanlarda bulunması gereken nitelikler olduğu bildirilmektedir.⁸⁷

Burada İncil’de kalp kavramının manevî bir merkez olarak ele alındığı görülmektedir. İman ile özdeşleştirilmiş olan “Rab ve Mesih sevgisi”nin kaynağı kalp olduğu gibi ameller de kalpten kaynaklanır. Tevrat’tan farklı olarak bir yerde kalp Allah’a izafe edilerek “Çünkü Tanrımızın yüreği merhamet doludur.” İbaresine yer verildiği görülmektedir.

3. “Kalp” Kavramı Açısından Kur’ân-Kerîm Ve Kitâb-ı Mukaddes

Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd metinleri kalbin ele alınışı açısından incelendiğinde ilahi kaynaktan gelmiş olmaları itibarıyla Kur’ân-ı Kerîm ayetleriyle anlam bakımından ortak noktalar olduğu görülmektedir. Söz konusu ortak noktaları şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

a. İman Kalptedir

Ahd-i Atîk’te “Yürekerinizi Rab'be adayın, bundan böyle dik başlı olmayın”⁸⁸ ve Ahd-i Cedîd’de “Ama şükürler olsun Tanrı'ya! Eskiden günahın

⁸⁶ Matta, 13/15, Yuhanna, 12/39-40, Romalılar, 1/21, Elçilerin İşleri, 28/27

⁸⁷ Koleseliler, 3/15

köleleri olan sizler, adandığınız öğretinin özüne yürekten bağlandınız.”⁸⁹ İbareleriyle Kur’an –ı Kerîmdeki şu ayette iman etmenin kalpte olduğu ifade edilmektedir: “İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir.”⁹⁰

Yine Ahd-i Atîk’e göre imanda ihlâs ve samimiyet önemlidir Allah’ın insanı değerlendirdiği yer kalbidir. “Ama Rab Samuel’e, “Onun yakışıklı ve uzun boylu olduğuna bakma” dedi, “Ben onu reddettim. Çünkü Rab insanın gördüğü gibi görmez; insan dış görünüşe, Rab ise yüreğe bakar.”⁹¹ Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır: “*Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.*”⁹²

Kalplerinde iman olmadığı halde dilleriyle inandıklarını söyleyenlerden bahsedilir. Ahd-i Atîk’te “Rab diyor ki, “Bu halk bana yaklaşıp ağızlarıyla, dudaklarıyla beni sayar, ama yürekleri benden uzak.”⁹³ Kur’ân’da ise münafıklarla ilgili şu ibarenin tekrarlanmış olduğunu görmekteyiz: “*Ağızlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı*”⁹⁴

⁸⁸ Yasa’nın Tekrarı, 10

⁸⁹ Romalılar, 6/17

⁹⁰ Mücadile, 58/22

⁹¹ 1 Samuel, 16/7

⁹² Nahl, 16/106

⁹³ Yeşeya, 29/13; Ahd-i Cedîd’de benzer anlamlar için bkz. Matta, 15/7-8, Markos, 7/6, Romalılar, 16/18

⁹⁴ Âli İmrân, 3/167

b. Kalbin Değişken Olması

Ahdi atikte kalbin değişken ve aldatıcı olmasından⁹⁵ ve işlenen günahların kalbi doğru yoldan alıkoymasından⁹⁶ ve Ahd-i Cedîd’de kalplerin katılaşmasından, kararomasından⁹⁷ ve nasırlaşmasından⁹⁸ bahsedilmektedir. Kur’ân’da kalplerin eğrilmemesi için dua edildiğini görüyoruz. “Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme.”⁹⁹ Bunun yanı sıra kalplerin katılaşp kararabileceğine de dikkat çekildiği bilinmektedir.¹⁰⁰

c. Allah’ın Kalpler Üzerinde Tasarrufta Bulunması

Ahdi Atîk’te bu hususa birkaç bölümde değinildiğini görmekteyiz. “Herkesin yüreğini yaratan, Yaptıkları her şeyi tartan O’dur.”¹⁰¹ Allah’ın yardımıyla yüreklerin tertemiz olduğundan¹⁰² ve Allah’ın kalpleri yenilediğinden¹⁰³ bahsedilmektedir.

Kurân-ı Kerîm’de de Allah’ın kalpler üzerinde tasarruflarından bahsedilmektedir. Allah kalbe hidayet verir,¹⁰⁴ kalpleri arındırır,¹⁰⁵ pekiştirir (kuvvet verir)¹⁰⁶, güven ve huzur (sekîne)¹⁰⁷ indirir, kalpteki öfkeyi giderir¹⁰⁸, kalpleri ısındırır, sevgi, şefkat ve merhamet verir¹⁰⁹.

⁹⁵ Yereyya, 17/9,

⁹⁶ Süleyman’ın Özdeyişleri, 23/9 23/9

⁹⁷ Romalılar, 1/21, 11/17, Efesliler, 4/8

⁹⁸ İbraniler, 3/7-8, 15, 4/7

⁹⁹ Âli İmran, 3/8.

¹⁰⁰ Zümer, 39/22, Hac, 22/53

¹⁰¹ Mezmurlar, 33/13

¹⁰² Mezmurlar, 51/10

¹⁰³ Hezekiel, 11/19

¹⁰⁴ Teğabün, 64/11.

¹⁰⁵ Âli İmran, 3/154

¹⁰⁶ Enfal, 8/11, Kehf, 18/14, Kasas, 28/10

¹⁰⁷ Fetih, 49/4.

d. Allah'ın Kalpte Olanları Bilmesi

Kitabı mukaddes ve Kur'ân'da Allah'ın kalplerde olanı çok iyi bildiği birbirine benzer anlamlarla ifade edildiğini görüyoruz. Ahd-i Atîk'te “Tanrı bunu ortaya çıkarmaz mıydı? Çünkü O yürekteki gizleri bilir.”¹¹⁰ Nisa Suresi'nde şöyle burulmaktadır: “Allah, kalplerinizdekini bilir”¹¹¹

e. Anlayış Ve Kavrama Gücü Kalptedir

“Ne var ki, Rab bugüne dek size kavrayan yürek, gören göz, duyan kulak vermedi.”¹¹²

“Öyle ki, gözleri görmesin, kulakları duymasın, yürekleri anlamasın ve bana dönmesinler.”¹¹³

Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'de geçen yukarıdaki ibarelerin benzeri Kur'ân'da da geçmektedir: “*Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun?*”¹¹⁴

Görüldüğü gibi kalp kavramı farklı din ve kültürlerde insanın manevî tarafıyla ilgili önemli bir kavram olmuştur. Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'de “kalp” kavramı inanç ve ahlaka dair mefhumların tamamının merkezi olarak ele alınmış olduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra kavrama ve anlama gibi mefhumlarda kalbe

¹⁰⁸ Tevbe, 9/15

¹⁰⁹ Âli İmran, 3/103, Hucûrat, 49/7, Hadîd, 57/27.

¹¹⁰ Mezmurlar, 44/21

¹¹¹ Nisa, 4/63. Benzer anlamdaki ayetler için bkz.: Ahzab, 33/51, Fetih, 48/18

¹¹² Yasanın Tekrarı, 29/4

¹¹³ Matta, 13/15, benzer ibareler için bkz. Yuhanna, 12/39-40, Romalılar, 1/21, Elçilerin İşleri, 28/27

¹¹⁴ Hac, 22/46

izafe edilmiştir. Ayrıca yukarıdaki örneklerde açıkça görüldüğü gibi ilahi kaynaklı olmaları sebebiyle Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an metinleri arasında söz konusu kavramı ele alınışı açısından benzerlik bulunmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'te üzerinde durulan imanın kalpten kaynaklanması, ihlâs, kalbin renkten renge girme özelliği, Allah'ın kalp üzerindeki tasarrufları, anlama ve idrak fonksiyonlarının kalbe izafesi gibi hususlarda paralellik olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki; bilinen en eski uygarlıklardan günümüze kadarki tüm kültür ve inanç sistemleri için kalp; ruh, duygular, Allah'a yöneliş gibi en üst ahlaki olgulardan, en düşük fiziki isteklere kadar her şeyin merkezi olduğu gibi, aklın, inanmanın, yoldan çıkmanın, inkârın da merkezi olarak tasavvur edilmiştir. Bu nedenle tüm önemli fonksiyon ve kavramların merkezi olan "kalp" tarih boyunca insana ilişkin tartışmaların da hep odağında bulunmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“KALP” KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMDA OLAN

KELİMELER

A. SADR

Sadr (الصدر) Kelimesi ص-د-ر (s-d-r) kökünden gelmektedir. Fiil olarak göğsüne vurdu veya dokundu ya da göğsünün tarafına doğru yöneldi demektir. “صدر عن” geri dönmek anlamına gelmektedir.¹¹⁵

İsim olarak “الصدر” sözlüklerde göğüs, kalbin yeri, kalbi ve ciğerleri de içine alan insan gövdesinin ön kısmı, her hangi bir nesnenin ön kısmı, baş tarafı veya en üst kısmı demektir. Çoğulu “صدور” olarak gelmektedir. Bir nesneden bir bölüm anlamı da verilmiştir. Örneğin “صدر القناة”, mızrağın ön kısmı; “صدر المجلس”, oturma yerinin üst ya da en üst kısmı; “صدر الكتاب”, kitabın unvanı ve baş kısmı;¹¹⁶ “صدر الكلام”, sözün başı gibi. Aynı zamanda insanın yöneldiği taraf, reis, kumandan gibi manalara da gelmektedir.¹¹⁷

Göğsünden şikâyeti olana “المصدور” demektir. “رَجُلٌ أَصْدَرُ” göğsü geniş; “مُصَدَّرٌ” göğsü kuvvetli anlamındadır. Aynı ifade aslan ve koyun için kullanıldığında

¹¹⁵ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y., IV., 446, 448; Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyin, *Tâcu'l-Arûs min'el Cevâhiri'l-Kâmûs, Kitâbu'l Fikr'i ve't-Tab'ati*, Beyrut, 1994, XII, 293, 294, 295; Râgıb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Fadl, *Mufredât-u Elfâzi'l-Kur'ân*, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yay., İstanbul, 2007, s. 846.

¹¹⁶ İbn Manzûr, *A.g.e.*, IV, 445; Zebîdî, *A.g.e.*, XII, 293, 295, 298; Râgıb el-İsfehânî, *A.g.e.*, s. 845.

¹¹⁷ Râgıb el-İsfehânî, *A.g.e.*, s. 845.

güçlü; at ve koyun için kullanıldığında göğsü beyaz demektir.¹¹⁸ “صَدْرَ الْفَرَسِ” at (göğüs farkıyla diğer atları) geçti demektir¹¹⁹ “مَا لَهُ صَادِرٌ” hiçbir şeyi olmayan¹²⁰ “الصَّدْرُ” eve dönmek, (hacda eda ettikten sonra memlekete dönme vakti geldiği için) ifâda tavafına da bu ad verilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de “صدر” (sadr) kelimesi türevleriyle birlikte kırk bir defa geçmektedir. Bunlardan iki tanesinde fiil olarak; diğerlerinde isim olarak gelmektedir.

Kasas Sûresi’nde: “لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ وَأَلَبُّوا شَيْخًا كَبِيرًا”, “Çobanlar sulayıp çekilinceye kadar biz koyunlarımızı sulayamayız.”¹²¹ Burada “يُصْدِرُ”, çekilip gitmek anlamında kullanılmıştır. Zilzâl Sûresi’nde “يَوْمَئِذٍ يُصْدِرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالُهُمْ” “O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır.”¹²² Ayetinde “يُصْدِرُ” fiili çıkmak anlamlarında kullanılmıştır.

Kur’ân-Kerîm’de kalbin mahalli olarak sadra işaret edildiği için bazı âlimler bu iki kavramın bir birlerinin yerine de kullanılmış olduğunu ifade etmişlerdir.¹²³ Elmalılı M. Hamdi Yazır (1942) “sadr” kelimesinin nefis ve kalpten kinaye olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 445; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XII, 295.

¹¹⁹ Zebîdî, *A.g.e.*, XII, 296, Râgıb el-İsfahânî, *Mufredât*, s. 846.

¹²⁰ Zebîdî, *A.g.e.*, XII, 297.

¹²¹ Kasas, 28/23

¹²² Zilzâl, 91/6

¹²³ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yay., Çev. Suat Yıldırım, Ankara, 1988, VI, 254; Yazır, Elmalılı M. Hamdi, “*Hak Dini Kur’ân Dili*”, IX, 133.

¹²⁴ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *A.g.e.*, IX, 134.

Râgıb el-İsfehânî ise (425/1034) Yüce Allah her nerede “kalp” sözcüğünü zikretmişse orada “akla ve ilme” işaret edilir diyerek “إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ” “Şüphesiz ki bunda kalbi olan kimseler için bir öğüt vardır”¹²⁵ ayetini örnek getirir. Her nerede “sadr” sözcüğü zikredilmişse orada hem bunlara hem de “şehvet, hevâ, öfke” vb. diğer kuvvetlere işaret edildiğini belirtmektedir.¹²⁶

Kur’ân-Kerîm’de “sadr” kelimesi şu başlıklar altında ele alınabilir:

1. Genişleme Ve Daralma

Beş ayette göğsün genişlemesinden bahsedilmektedir.¹²⁷ Bu ayetlerden iki tanesinde nübüvvetle görevlendirilen peygamberlerin görevini ifa ederken gönlünün güvenle dolması ve davasına sahip çıkacak bir cesarete sahip olması anlamı verilmiştir.¹²⁸ Hz. Musa (a.s.)’ın “رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي” “*Rabbim! Gönlüme ferahlık ver*”¹²⁹ duasındaki genişleme böyledir. Hz. Peygamber’e hitaben “أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ” “*Senin göğsünü açıp genişletmedik mi*”¹³⁰ ayetindeki genişleme aynı zamanda vesveselerin giderilmesi¹³¹ ve bilgi açısından genişlemesi¹³² olarak açıklanmıştır.

İki yerde ise göğsün İslam’a açılmasından, genişlemesinden bahsedilmektedir.

¹²⁵ Kaf, 50/37

¹²⁶ Râgıb el-İsfehânî, *Mufredât*, 846

¹²⁷ En’am, 5/125, Nahl, 16/106, Taha, 20/25, Zümer, 39/22, İsrâh, 94/1

¹²⁸ Güneş, Abdülbâki, *Kur’ân’da Kalp Kavramı’nın Semantik Analizi*, Ahenk Yay. İstanbul, 2003, s.139

¹²⁹ Tâhâ, 20/25

¹³⁰ İnşirah, 94/1.

¹³¹ Râzi, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIII, 231.

¹³² Yazır, Elmalılı M. Hamdi, “*Hak Dini Kur’ân Dili*”, IX, 134.

“فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا”

“Allah kimi doğru yola ulaştırmak isterse, göğsünü (kalbini) (Ona) teslim olma arzusuyla genişletir; kimin de sapmasına izin verirse onun kalbini daraltır ve sıkıştırır”¹³³

Râzî (606/1210), insan işlerinden hangisini yapmayı daha faydalı ve daha iyi olduğuna inanırsa gönlü o işi yapmaya meyleder, onu arzu etmek yolundaki arzu ve isteği kuvvetlenir ve bu durum gönlün ve ruhun genişlemesidir şeklinde izah etmiştir. Daralma ise bir işi iyi ve faydalı bulmama sonucu o işe karşı göğsün ve kalbin daralmasıdır. Üç ayette¹³⁴ sadrın daralmasından bahsedilmektedir¹³⁵ Kurtubî (673/1273) ise “göğsün genişlemesi”ni aklına genişlik vermek olarak açıklamıştır.¹³⁶

Bir ayette ise sadrın küfre açılıp genişlemesinden (şerh) bahsedilmektedir.

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيْمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِإِيْمَانٍ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.”¹³⁷

¹³³ Enam, 5/125.

¹³⁴ Hud, 11/12; Hicr, 15/97; Şuarâ, 26/13.

¹³⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X. 167.

¹³⁶ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Buruç Yay., İstanbul, 2001, VII, 151.

¹³⁷ Nahl, 16/106.

2. Sadrda Olanlar Ve Allah'ın Sadrda Olanı Bilmesi

Kur'ân-Kerîm'de toplam on bir ayette sadrda olanlardan ve gizlenenlerden¹³⁸ on altı ayette de Allah'ın sadrda (göğüste) olanları bildiği ifade edilmektedir.¹³⁹ Bu ayetler incelendiğinde sadrda olanlar insanların gizledikleri sırlar, korku, kin, düşmanlık ve nefret gibi bir takım olumsuz duygu ve düşünceler olduğu görülür.¹⁴⁰ Kalple ilişkilendirilen kavramlar ise hatırlanacağı gibi genellikle iman, takva, inkâr gibi gelip geçici değil yerleşmiş olan olgulardır.

3. Şeytanın Sadra Vesvese Vermesi

الَّذِي يُوسِّسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ

“Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden...”¹⁴¹

Hadis rivayetlerinde de “sadr” kelimesinin fiil ve isim olarak çeşitli anlamlarda kullanıldığını görüyoruz:

Fiil olarak “صدر” rivayetlerde şu anlamda kullanılmıştır: çıkmak,¹⁴² dönmek veya geri dönmek,¹⁴³ suya kanmak,¹⁴⁴ almak veya çekmek gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴⁵

¹³⁸ Âli İmran, 3/118, 154; Nisâ, 4/90; Hûd, 11/5; İsrâ, 17/5; Mümin, 40/19, 56, 80; Haşr, 59/13; Âdiyât 100/10; Nâs, 114/5;

¹³⁹ Âli İmran, 3/29, 154; Mâide, 5/7; Enfal, 8/43; Hûd, 11/5; Neml 27/74; Kasas, 28/69; Ankebut, 29/20; Lokman, 31/23; Fâtır, 35/38; Zümer, 39/7; Şûrâ, 47/24; Hadîd, 57/6; Teğabün, 64/; Mülk, 67/

¹⁴⁰ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Taberî Tefsiri*, Çev Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul, 1996, II, 347; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 31

¹⁴¹ Nâs, 114/5-6

¹⁴² Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed bin İsmail, *El-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay. İstanbul, 1981, *Cenâiz* 33, II. 80

¹⁴³ Buhârî, *Hac* 148, II. 197, *Umre* 8, II. 201

İsim olarak geçtiği rivayetleri ise şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

1. İnsanın gövdesinin ön kısmı

Sözlük anlamlarından biri içinde kalbi ve ciğerleri de bulunduran insan gövdesinin ön kısmı idi. Bu anlamın rivayetlerde kullanıldığını görüyoruz. Hz. Âişe Hz Peygamber'in hastalığı sırasında O'nun dişlerini misvaklarken göğsüne dayanmış olduğunu aktarıyor.

وهو مستند إلى صدري

“... ve O (Hz. Peygamber) göğsüme yaslamış idi.”¹⁴⁶

İsrâ ve miraç hadisesinin anlatıldığı uzun rivayette Hz. Peygamber'in dilinden şu cümle aktarılmaktadır:

أنا بمكة فنزل جبريل ففرج صدري ثم غسله بماء زمزم

“Ben Mekke'deyken Cibrîl indi, göğsümü yardı sonra onu zezem suyuyla yıkadı.”¹⁴⁷

Bu rivayette fiziksel olarak göğsün yarıp açılmasından bahsedilse de bu olay Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüya ya da İnşirah Suresi'nde geçen korku ve endişelerin giderilip gönlünün manevi olarak ferahlatılması şeklindeki sembolik

¹⁴⁴ Buhârî, *Şurût* 15, III. 178, *Menâkıb* 25, IV. 170

¹⁴⁵ Buhârî, *Megâzi* 35, V. 62

¹⁴⁶ Buhârî, *Cuma* 9, I. 214, *Megâzi* 83, V. 138, 142,143.

¹⁴⁷ Buhârî, *Salat* 1, I. 91, *Enbiya* 5, IV. 106, *Tevhid* 37, VIII. 203

anlatımın daha sonraki raviler tarafından hakikate çevrilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

2. Göğsün Bir İşe Genişlemesi Ve Açılması:

Hiz. Ebu Bekir'in zekât vermeyenlerle savaşma kararı ile ilgili olarak Hiz. Ömer'in sözleri şöyledir.

قد شرح الله صدر أبي بكر رضي الله عنه

“(Savař konusunda) Allah Ebû Bekir'in göğsüne genişlik verdi.”¹⁴⁹

3. Her Şeyin Üst Tarafı:

Hiz. Peygamber gördüğü rüyayı anlatırken řu ifadeleri kullanır:

ورأيت في رؤياي هذه أني هزرت سيفاً فانقطع صدره

“Rüyamda bir kılıç salladığımı gördüm. Bu kılıcın üst tarafı koptu.”¹⁵⁰

4. Hacda İfâda Tavafı:

ثلاث للمهاجر بعد الصدر

“Muhacir için saderden sonra Mekke'de üç gün kalma hakkı vardır.”¹⁵¹

¹⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erul, Bünyamin, “Hiz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım” Diyânet İlmi Dergi, Peygamberimiz Hiz. Muhammed (sav) Özel Sayı, Ankara, 2003, s. 38-44

¹⁴⁹ Buhârî, *Zekât* 1, II. 109, *Cenâiz* 96, II. 107, *Tefsîr* 20, V. 210, *Fadâilü'l-Kur'ân* VI. 98, *İstitâbe* 3, VIII. 50, *Ahkâm* 37, VIII. 118, *İ'tisâm bi's-Sünne* 2, VIII. 140, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, V. 188,

¹⁵⁰ Buhârî, *Menâkıb* 25, VI.182-183, *Megâzî* 26, V. 39, *Ta'bîr* 44, VIII. 72; Müslim, Ebû'l-Huseyin Müslim b. Haccac, *el-Câmiu 's-Sahih*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Çağrı Yay., İstanbul, 1981, *Ru'yâ* 20, II. 1779; İbn-i Mâce Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sunen*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Çağrı Yay., İstanbul, 1981, *Ta'bîr* 10, no:3921, II. 1292; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, *Ru'yâ* 13, s.525.

¹⁵¹ Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 47, IV. 266; Müslim, *Hac* 441, 443, I. 985; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sunen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, *Menâsik* 92, no:2022, II. 523; İbn-i Mâce, *İkâmetü's-Salâh* 76, no:1073, I. 341; Ahmed b.Hanbel, *el-Musned*, V, 52; Dârimî, *Salâh* 180, s. 355

Hadiste geçen “الصدر” ifade tavafı anlamındadır.

B. FUÂD

“فؤاد” Kelimesi ف - ء - د (f-e-d) kökünden gelmektedir. Sözlüklerde pişirmek ve kızartmak anlamına gelmektedir. “فَأَذْتُ الْخُبْزَةَ” ekmeği pişirdim ve “فَأَذَّ اللحم” ateşte eti pişirdi anlamına gelmektedir.¹⁵² “التَّقَوُّدُ”, التَّوَفُّد anlamındadır. Yani yanıp tutuşma, anlamı vardır.

İsim olarak “فؤاد” kelimesinin çoğulu “أفئدة” olarak gelmektedir. Râgıb el-İsfehânî, (425/1034) “kalp” ve “fuâd” sözcüklerinin eş anlamlı olduğunu fakat eğer “tefe’üd”, yani gayret duygusuyla ya da bir şevkle arzuyla heyecana gelme, tutuşup yanma (التَّوَفُّدُ) anlamı göz önünde bulunduruluyorsa o zaman “kalp” yerine “fuâd” sözcüğü kullanılacağını söyler.¹⁵³ Kalbe fuâd isminin verilmesi de sevgi ve acı gibi duygular sebebiyle yanıp tutuşmasındandır.¹⁵⁴

Bazı âlimler “kalp” ve “fuâd” kelimelerini eş anlamlı kabul ederler. Ancak Zebîdî’nin (1205/1791) aktardığına göre Feyyûmî, (770/1368) Cevherî, (398/1007) İbn-i Fâris (395/1004) ve başkalarına göre kalp, kullanım açısından fuâddan daha üstündür. Bu görüşün sebebi fuâdın kalbin ilişkili olduğu anlamlardan bir tanesi olduğudur. Yine aynı kaynak bize yukarıdaki görüşe katılmayanların bu iki kavramı anlam olarak birbirine çok yakın gördüklerini, aynı ibarede lafızlarının tekrarlanmasının sebebini te’kid olarak açıkladıklarını aktarır.¹⁵⁵

¹⁵² İbn. Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, III. 328; Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 1159.

¹⁵³ Râgıb el-İsfehânî, *A.g.e.* 1158

¹⁵⁴ İbn. Manzûr, *A.g.e.*, III. 328

¹⁵⁵ Zebîdî, *Tâcu ’l-Arûs*, IV, 68.

Kur’ân-ı Kerîm’de “fuâd” kelimesi tekil ve çoğul olarak toplam on altı ayette geçmektedir. Bu ayetler incelendiğinde kalple eş anlamlı kullanımlar olduğunu görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ayetlerde söz konusu kelime kalp/gönül anlamında kullanılmıştır:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا

*“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”*¹⁵⁶

نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ

*“O, Allah’ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir.”*¹⁵⁷

وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ

*“Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz.”*¹⁵⁸

وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ الْأَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ

*“Bir de (şeytanlar), ahirete inanmayanların gönülleri bu yaldızlı sözlere meyletsin”*¹⁵⁹

وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

*“Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”*¹⁶⁰

¹⁵⁶ İsrâ, 17/36.

¹⁵⁷ Hümeze, 104/6-7.

¹⁵⁸ Hûd, 11/120; Furkan, 25/32.

¹⁵⁹ En’am, 6/113; İbrahim, 14/37.

Râzî, yukarıdaki ayetin tefsirinde müfessirlerin bu ayeti Allah size öğütlerini duyusunuz diye kulak, delillerini göresiniz diye göz ve düşünesiniz diye kalp (fuâd) verdi diye açıkladıklarını aktarmıştır.¹⁶¹

Ayette Hz Musa'nın annesinin onu nehre bıraktıktan sonraki durumu tarif edilerek şöyle söyleniyor;

وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِيَ بِهِ لَوْ لَا أَنْ رَبَّنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

*“Mûsâ'nın anasının kalbi bomboş kaldı. Eğer biz (çocuğu ile ilgili sözümüze) inancını koruması için kalbine güç vermeseydik, neredeyse bunu açıklayacaktı.”*¹⁶²

Muhammed Esed (1412/1992), ayette geçen “فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا” ifadesini “yüreği (fuâd) acıyla dolup taşarak” diye açıklamıştır.¹⁶³ Yani yüreğinde acıdan ve üzüntüden başka bir şeye yer kalmamıştı.

مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ

*“Kalp, (fuâd) gördüğünü yalanlamadı.”*¹⁶⁴

Hadis rivayetlerinde “fuâd” sözcüğü Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi kalple eş anlamlı kullanımları mevcut olsa da farklı anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir.

İlk vahyin gelmesinden dolayı korkuya kapılan Hz. Peygamber'in durumunu Hz. Âişe şöyle anlatıyor.

¹⁶⁰ Nahl, 16/78; Mü'minûn, 23/78; Secde 32/9; Ahkâf, 46/26; Mülk, 67/23; En'âm, 6/110

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV. 304.

¹⁶² Kasas, 28/10; İbrâhim, 14/43.

¹⁶³ Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal Tefsir*, “The Massage of The Qur'ân”, Çev Cahit Koytak, İşâret Yay., İstanbul, 1999, II, 782.

¹⁶⁴ Necm, 53/11.

فرجع إلى خديجة يرجف فؤاده

“Rasulullah bunun üzerine yüreği titreyerek Hatice’nin yanına döndü.”¹⁶⁵

أتاكم أهل اليمن هم أرق أفئدة وألين قلوبا

“Size Yemen halkı geldi. Onlar yürekleri en yufka, kalpleri en yumuşak olanlardır.”¹⁶⁶

فإن العين دامعة والفؤاد مصاب

“Göz yaş döker, kalp (fuâd) yaralıdır.”¹⁶⁷

Hız. Peygamber’in hasta bir sahabîyi ziyaret etmesiyle, alakalı aşağıdaki rivayet kalbin maddi varlığına da işaret etmektedir. Ziyaretine gittiği Sa’d şunları naklede:

أتاني رسول الله صلى الله عليه وسلم يعودني فوضع يده بين ثديي حتى وجدت بردها على فؤادي فقال " إنك رجل مفنود

“Rasulullah beni ziyarete geldi. Elini göğsüme koydu. Elinin serinliğini kalbimde hissettim. Şöyle buyurdu: “Sen kalbinden rahatsızsın...”¹⁶⁸

Görüldüğü gibi hadis rivayetlerinde “fuâd” kelimesi kalp, gönül, yürek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunun yanı sıra kalbin maddi varlığına da “fuâd” kelimesiyle yer verildiğini görüyoruz.

¹⁶⁵ Buhârî, *Bed’ül Vahiy* 1, I. 3, *Enbiya* 23, IV. 124; Müslim, *İman* 254, I. 143; Ahmed b. Hanbel, VI. 223.

¹⁶⁶ Buhârî, *Megazi* 74, V. 122; Müslim, *İman* 82, 84, 89, 90, I. 71-73; Tirmizî, *Menâkıb* 82, no:3935, V. 826; Ahmed b. Hanbel, II. 235,252, 380.

¹⁶⁷ Ahmed bin Hanbel, II. 110.

¹⁶⁸ Ebû Dâvûd, *Tıbb* 12, no: 3875, IV. 207.

C. LÜBB

“لب” kelimesinin kökü olan “لبب” (l-b-b), sözlüklerde her şeyin özü, iyisi, hayırlısı ve en seçkin kısmı anlamlarına gelmektedir. Çoğulu “اللُّبُّبُ” veya “البَابُ” olarak gelmektedir. Dış kabuğu atılan meyvelerin yenilen iç kısımlarına da bu isim verilmektedir. Örneğin; “لُبُّ لَجُوزٍ وَاللَّوْزُ”, “cevizin ve bademin içi” demektir.¹⁶⁹

Râgıb el-İsfehânî (425/1034), “günah kirlerinden arınmış akıl” anlamını vererek “Her lübb akıldır ama her akıl lübb değildir” demektir. “لب فلان”, kirlerden lekelerden uzak halis bir akıl, ya da günah kirlerinden arınmış bir akıl sahibi haline geldi demektir.¹⁷⁰ Cürçânî (816/1413) ise “lübb” kelimesine “nurlanmış saf akıl” anlamı vermektedir.¹⁷¹

İbn. Manzûr (711/1311) ise lübb ile kalpte bulunan aklın kastedildiğini ifade eder.¹⁷² “الحَسْبُ اللَّبَّابُ” Soyu asil ve katışıksız olan demektir.¹⁷³

“لَبَّ بِالْمَكَانِ” Bir mekânda kalmak, ikamet etmektir. Bu da deve ile ilgilidir: “الْبِة” devenin göğsünü yere bırakması demektir. Lübbün mekânı göğse nispet edildiği için göğse “الْبِة” denilmiştir.¹⁷⁴ “لَبَّيْكَ” sözü de bununla alakalıdır. “حَمْدًا لِلَّهِ”

¹⁶⁹ İbn. Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, I. 729; Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed Yâkûb, *Kâmûsu 'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, s. 170; Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, *Dâru 'l-Mektebet 'ül-Hilal*, ty., VIII. 316; Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 1315.

¹⁷⁰ Râgıb el İsfehânî, *A.g.e.*, s. 1315.

¹⁷¹ Cürçânî, Seyyid Şerif, *Ta'rîfât, Dâru 'l-Kütübi 'l Arabî, Beyrut, 1405*, s. 245.

¹⁷² İbn-i Manzûr, *A.g.e.*, I. 729.

¹⁷³ *A.g.e.*, a.y..

¹⁷⁴ Râgıb el İsfehânî, *A.g.e.*, s. 1316.

gibi “لَبَّاءُ لَكَ” (ي) harfiyle tensiye olarak gelmiş ve te’kid ifade ederek “sana (senin davetine) tekrar tekrar icabet ederim” veya “sana taatte karar kıldım” demektir.¹⁷⁵

Kur’an-ı Kerim’de “لب” kelimesinin çoğulu olan “الباب” on altı ayette geçmektedir. Bu ayetlerde “doğru düşünebilen, idrak sahibi” anlamında kullanılmıştır. Söz konusu kelimenin geçtiği on dört ayet incelendiğinde aralarında şöyle bir ortak nokta olduğu sonucuna varılabilir: Bu ayetlerde üzerinde ince ince düşünmeyi gerektirecek hususlar veya kâinattaki tefekkür etmeyi gerektiren deliller sıralandıktan sonra bu hakikatlerin ancak doğru düşünebilen, idrak sahiplerinin kavrayabileceği konular olduğu zikredilmektedir. Örneğin aşağıdaki ayette kâinatın yaratılışına ve gece ile gündüzün ardı ardına gelmesine dikkat çekildikten sonra bu delilleri ancak “lubb” sahiplerinin, yani arınmış akıl ya da derin kavrayış sahiplerinin anlayacağı hususlar olduğu ifade edilmektedir.

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün birbirini izlemesinde derin kavrayış sahipleri için alınacak dersler vardır.”¹⁷⁶

Râzî (606/1210) yukarıdaki ayetleri yine kâinattaki delillerin sıralandığı Bakara Sûresi 164. ayeti ile karşılaştırmaya giderek bu ayette kalplerin akletme yetisine seslenilerek insanların imana davet edilmiş olduklarına dikkat çeker. Âl-i İmrân’da ise iman etmiş, gûnahtan arınmış derin kavrayış sahiplerine hitap edildiğini

¹⁷⁵ İbn- Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, I. 729; Râgıb el İsfahânî, *Müfredât*, s. 1316, Firuzâbâdî, *Kâmûsü ’l-Muhît*, s. 170.

¹⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/190

belirtmektedir.¹⁷⁷ Nitekim Kur’ân’da böyle bir kavrayışa sahip olanların kâfirler değil müminler olduğu belirtilmektedir.

الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ

*“Onlar ki sözü dinlerler, sonra da en güzelini tatbik ederler, işte onlar Allahın kendilerine hidayet verdiği kimselerdir ve işte onlardır o temiz akıllılar.”*¹⁷⁸

Râgıb el-İsfehânî’nin (425/1034) belirttiği gibi her lübb akıldır ama her akıl lübb değildir.¹⁷⁹

Sonuç olarak ayetlerde “lübb” kavramı kalbin en önemli fonksiyonu olan idrak ve anlayışın imanla aydınlanmış halini ifade ettiği söylenebilir.¹⁸⁰

Hadislerde “lübb” kelimesinin ele alınışında Kur’ân-Kerîm’den farklı bir durum ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Hadislerde lübb kavramını şu başlıklarda ele almak mümkündür:

1. Akıl:

Kaynaklarda farklı sahabîler tarafından aktarılmış olan şu rivayette “لب” kelimesi akıl anlamında kullanılmıştır.

تكثرن اللعن وتكفرن العشير ما رأيت من ناقصات عقل ودين أذهب للب الرجل الحازم من إحداكن

“Kararlı ve basiretli bir adamın aklını sizden daha fazla çelen, din ve akıl bakımından eksik birini görmedim.”¹⁸¹

¹⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VII. 266-268

¹⁷⁸ Zümer, 39/18

¹⁷⁹ Râgıb el İsfehânî, *Müfredât.*, s. 1315.

¹⁸⁰ Ergül, Âdem, *Kur’ân ve Sünnet’te Kalbî Hayat*, s. 114

2. Boğaz

Ashabdan birinin Hz. Peygamber'e kuyuya düşen hayvanın kesimi ile ilgili sorusunda “لب” kelimesi boğaz anlamında kullanılmıştır.

يا رسول الله أما تكون الذكاة إلا من اللبة أو الحلق ؟

“Ey Allah’ın Rasûlü bir hayvanı kesmek sadece boğaz ve boğazın başlangıcından olmaz mı?”¹⁸²

3. Öz:

ان لكل شيء سناما وان سنام القرآن سورة البقرة وان لكل شيء لبابا وان لباب القرآن المفصل

“Her şeyin bir zirve noktası vardır, Kur’ân’ın zirve noktası Bakara Sûresi’dir.

Her şeyin bir özü vardır, Kur’ân’ın özü mufassal sûrelerdir”.¹⁸³

D. NEFİS

“النفس” kelimesinin kökü olan ن-ف-س (n-f-s) fiil olarak, değerli olmak cimri olmak ve (نَفَسَ) rahatlamak, gamın ve kederin gitmesi anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁴ İsim olarak çoğul أَنْفُس ve نُفُوس olarak gelir. İbn Manzûr’un (711/1311) İbn İshâk’tan (151/768) aktardığına göre Arapçada “نَفَسَ” iki anlama gelmektedir:

1-Ruh, yani can anlamına gelir.

¹⁸¹Buhârî, *Hayz* 6, I. 116, *Cenâiz* 43, II. 531

¹⁸²Ebû Dâvûd, *Zebâih* 16, no:2825, II. 113

¹⁸³Dârimî, *Fedâilî 'l-Kur 'ân*, 13, 539

¹⁸⁴Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 1472-1473.

2-Her şeyin hakikati ve zatı demektir.¹⁸⁵

Ayrıca hayat onunla mümkün olduğu için son bulduğu için kan (الدم) ve yanında (içinde) olan (عند) gibi anlamlar da verilmiştir.¹⁸⁶ İbn-i Abbâs'tan rivayete göre iki nefis vardır:

1-Aklın nefsi ki bu temyizdir (iyiyi kötünden ayırt etme gücü).

2-Ruhun nefsi. Bu da hayattır.¹⁸⁷

Cürcânî (816/1413) “nefs” kelimesini bedene doğan ve ölümle son bulan bir cevher olarak açıklamıştır.¹⁸⁸ Bunların yanı sıra kadının yeni doğum yapmasına “النفاس”, yeni doğmuş çocuğa da “صبي نفوس” denmektedir.¹⁸⁹ “النَّفْسُ”, çok mal demektir.¹⁹⁰

Gazzâlî, (505/1111) nefis kelimesinin iki manada kullanıldığını belirtir. İlk mana tasavvuf erbabının kullandığı insanda gazap ve şehvet kuvvetini toplayan bir asıldır. İkinci mana ise insanın hakikati ve kendisi demektir.¹⁹¹

Kur’ân-ı Kerîm’de “nefis” kelimesi tekil ve çoğul olarak üç yüzden fazla ayette geçmektedir. Kur’ân metinlerinde bu kelimenin kullanıldığı anlamları birer tane örnek vermek suretiyle şu başlıklarda ele almak mümkündür:

1. İnsan’ın Hakikati, Kendisi Ve Zatı:

وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ

¹⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI. 123.

¹⁸⁶ Firûzâbâdi, *el- Kâmûs 'l- Muhît*, s. 745; İbn. Manzûr, *A.g.e.*, VI. 123.

¹⁸⁷ İbn Manzûr, *A.g.e.*, VI. 123.

¹⁸⁸ *A.g.e.* A.y.

¹⁸⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 312

¹⁹⁰ Firûzâbâdi, *A.g.e.*, s. 745; İbn Manzûr, *A.g.e.*, VI. 123; Râgıb el-Isfehânî, *Müfredât*, 1472-1473

¹⁹¹ İbn Manzûr, *A.g.e.*, VI. 123

¹⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, III. 10-11

“...sadece kendilerini aldatırlar...”¹⁹²

وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ

“Kendini bilmeyenden başka İbrahim’in dininden kim yüz çevirir?”¹⁹³

Yukarıdaki ayetlerde “nefis” kelimesi insanın kendisi, zatı anlamındadır.¹⁹⁴“Nefis” kelimesi ile altı ayette¹⁹⁵ Allah’ın zatı, bir ayette sahte ilahlar¹⁹⁶ ve bir ayette de insan ve cin toplulukları¹⁹⁷ kastedilmektedir.

2. Can, Ruh, Kimse:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

“Her canlı ölümü tadacaktır.”¹⁹⁸

3. Vicdan:

وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ

“...vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkılmış...”¹⁹⁹

4. İnsanın İçi, Sırlarının Mekânı:

Hız. İsa’nın Allah ile aralarında geçen konuşmada ikinci defa geçen “nefis” kelimesi Allah’a izafe edilmiştir.

¹⁹² Bakara, 2/9

¹⁹³ Bakara, 2/130

¹⁹⁴ Muhammed Esed (1412/1992) Bakara 130’da geçen “سَفِهَ نَفْسَهُ” sözünü “melekeleri dumura uğramış olan” olarak açıklamıştır. *Kur’ân Mesajı Meal Tefsir*, I. 36

¹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/28, 30; Mâide, 5/12; En’âm, 6/12, 54, Tâhâ, 20/41

¹⁹⁶ Enbiyâ, 21/43; Furkân, 25/3

¹⁹⁷ En’âm, 6/130

¹⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/185

¹⁹⁹ Tevbe, 9/118

تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ

“Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem”²⁰⁰

5. İnsanı Olumsuz Duygu Ve Amellere Sürükleyen Benlik:

وَأُحْضِرَتِ الْأَنفُسُ الشُّحَّ

“Nefisler ise kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır.”²⁰¹

Hadis rivayetlerinde “nefis” kavramının oldukça geniş bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Kütüb-ü Tis’a kaynakları içinde binlerce rivayette geçmektedir. Kur’ân’da olduğu gibi daha çok dini anlamda ve bazen kalbin yerine kullanıldığını görüyoruz. Ancak hadislerde günlük hayattaki kullanımlar da mevcuttur. Aşağıda örnekleri görüleceği gibi nefis kelimesiyle ilgili karşımıza çıkan bir başka husus aynı rivayette nefis ve kalp kelimelerinin ardı ardına zikredilmiş olmasıdır. Ayrıca farklı senetlerle gelen rivayetlerin bir kısmında kalp, bir kısmında nefis kelimesinin geçtiğini görmekteyiz.

Rivayetlerde nefis kelimesinin şu anlamlarda kullanıldığını söylemek mümkündür:

1. Can, Hayat Ve Ruh:

Hiz. Peygamber’in birçok rivayette önemli bir hakikati dile getirirken önce yemin ettiğini görüyoruz. Bu yeminlerde kullandığı ifadede “nefis” kelimesini “can ve hayat” anlamında kullanmıştır.

فوالذي نفسي بيده لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده

²⁰⁰ Mâide, 5/116.

²⁰¹ Nisâ, 4/128

“Canımı elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, hiç biriniz beni ana-babasından ve çocuğundan çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.”²⁰²

2. Zat, İnsanın Kendisi:

Hız. Peygamber ezan ve namazın edâsı esnasında şeytanın nasıl vesvese verdiğini izah ederken şu ifadeleri kullanıyor:

حتى يخطر بين المرء ونفسه

“...Ta ki kişi ile nefsi arasına girer”²⁰³

Yukarıdaki hadiste geçen “نفسه” kelimesi yerine Buhârî ve Nesâî’nin rivayetlerinde “قلبه” kelimesi geçmektedir.²⁰⁴

فإن أحكم إذا صلى وهو ناعس لا يدري لعله يستغفر فيسب نفسه

“...Sizden biriniz uykulu olarak namaz kıldığında ne yaptığını bilmez. İstiğfar ettiğini zannederken kendisine söver de haberi olmaz.”²⁰⁵

3. Samimiyetle, İçinden Gelerek:

أسعد الناس بشفاعتي يوم القيامة من قال لا إله إلا الله خالصاً من قلبه أو نفسه

“Kıyamet gününde şefaetimden en fazla mutlu olacak olan kişi samimi bir kalple “Lâ İlâhe İllallah” diyen kimsedir.”²⁰⁶

²⁰² Buhârî, *İman* 8, I. 9; Nesâî, *‘İman ve Şerâiahû* 19, VIII. 115; Ahmed b. Hanbel, IV. 336;

²⁰³ Buhârî, *Ezan* 4, I. 151; Müslim, *Salât* 19, I. 291, *Mesâcid* 83, I. 398; Ebû Dâvûd, *Salât* 31, no:516, I. 355; Nesâî, *Ezan* 30, II. 21; Ahmed b. Hanbel, II. 313, 460; Darîmî, *Salât* 11, s.273

²⁰⁴ Buhârî, *Bed’ül-Halk* 11, IV. 94; Nesâî, *Sehiv* 25, III. 31.

²⁰⁵ Buhârî *Vudû* 53, I. 60; Müslim, *Salâtü’l-müsafirîn* 222, I. 542; Ebû Dâvûd, *Salât* 308, no:1310, I. 74; İbn Mâce, *İkâmetü’s-Salât* 184, no: 1370, I. 436; Ahmed b. Hanbel, VI. 56, 205, 259; Dârimî, *Salât* 107, s.321.

²⁰⁶ Buhârî, *İlim* 33, I. 33.

Hadisin metninde ardı ardına kalp ve nefis kelimelerinin geçmesini İbn Hacer (852/1449) ravinin şüphesi olabileceğinden musannifin hassas davranarak tekit yoluna gitmiş olmasıyla açıklar.²⁰⁷

4. Gönül Huzuru:

الخازن المسلم الأمين الذي ينفذ - وربما قال يعطي - ما أمر به كاملا موفرا طيب به نفسه فيدفعه إلى الذي أمر له به أحد المتصدقين

“Kendisine verilen emri mükemmel bir şekilde gönül huzuruyla yerine getirip emredilen kişiye ileten Müslüman ve güvenilir bir mal koruyucusu sadaka veren iki kişiden biridir.”²⁰⁸

Hadiste geçen “طيب به نفسه” gönül huzuru, iç huzuru anlamına gelmektedir.

5. Kadının Adet Olması Veya Lohusa Olması:

Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre kendisinin hac sırasında hayız olması üzerine Hz. Peygamber “لعلك نفست” “galiba hayız oldun”²⁰⁹ demiştir.

6. Üflemek, Nefes Almak:

إذا شرب أحدكم فلا يتنفس في الإناء

“Biriniz bir şey içeceği zaman nefesini su kabına vermesin...”²¹⁰

Görüldüğü gibi, “nefis” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de olduğu gibi rivayetlerde daha çok “can” ve “kendi” ya da “zat” anlamlarında kullanılmış olsa da “kalp”

²⁰⁷ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, I. 194.

²⁰⁸ Buhârî, *Zekat* 25, II. 119, *İcâre* 1, III. 47, *Vekâlet* 16, III. 66; Müslim, *Zekat* 79, I. 710; Ebû Dâvûd, *Zekat* 43, no:1684, II. 315; Nesâî, *Zekat* 67, V. 79; Ahmed b. Hanbel, IV. 394, 409.

²⁰⁹ Buhârî, *Hayz* 7, I. 79, *Edâhî* 3, VI. 235; Müslim, *Hac* 119, I. 873.

²¹⁰ Buhârî, *Vudû* 18, I. 47, *Eşribe* 25, VI. 250; Tirmizî, *Eşribe* 16, no:1889, IV. 304; Nesâî, *Tehâre* 42, I. 43; İbn Mâce, *Eşribe* 23, no: 3427, II. 1133; Ahmed b. Hanbel, IV. 383, V. 296.

kelimesinin kullanıldığı “samimiyet”, “içinden gelerek” gibi anlamlarda kalp kelimesinin yerine kullanıldığını da görüyoruz. Ayrıca “bazı duygu ve düşüncelerin, mekânı” olarak da kullanılmıştır. Bu kullanımların tamamında dini ve ahlaki anlamın mevcut olduğunu görüyoruz. Ancak Kur’ân’daki kullanımlarından farklı olarak n-f-s kökünden türeyen fiillerin rivayetlerde mevcut olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak; bu bölümde kalbin anlam bakımından yakın olduğu dört kavram (sadr, fuâd, lübb ve nefis) incelenmiştir. Söz konusu dört kavram sözlük anlamlarından başlanarak, Kur’ân ve hadislerdeki kullanım şekilleri ve kalp kavramıyla ilişkileri açısından araştırılmıştır.

Bu kavramlardan ilki olan sadr kelimesinin Kur’ân ve hadislerde adeta insanda karar verme mekânı konumunda olduğu söylenebilir. Sadr daralarak ve genişleyerek insanı olumlu ya da olumsuz yönlere sevk etmektedir. Zira gerek imana gerekse küfre genişleme ve daralmasından bahseden ayetlerden anlaşılan budur. Aynı zamanda sadırda saklandığı belirtilen hususlar, genellikle başkaları tarafından bilinmesi istenmeyen sırlar; korku ve nefret gibi olumsuz duygular olduğu söylenebilir.

Fuâd ise bu dört kelime içerisinde dilcilerin kalbe anlamca en yakın hatta bazılarının kalple eş anlamlı kabul ettikleri bir kavramdır. Ayetler incelendiğinde kalp gibi anlama ve idrak yönünün yanı sıra sorumlu ve tasdik edici olma yönlerine vurgu yapıldığını görüyoruz. Diğer yandan fuâd, insanın en hassas olduğu yerdir. Kur’ân’da korku ve manevi acılara muhatap olduğu belirtilmektedir. Hadislerde ise daha çok hassas ve incelikli olma özellikleriyle zikredildiğini görmekteyiz.

Lübb kavramı da ayetlerde fuâd gibi anlama ve idrak özellikleriyle kullanılmıştır. Ancak kalp ve fuâd Kur'ân'a göre Allah'ın her insana bağışladığı özellikler olarak zikredilmesine karşın lübb kavramının imanla kazanılan derin kavrayış, olaylara vukûfiyet gibi olgularla açıklandığını görüyoruz. Aynı zamanda bütün ayetlerde çoğul olarak ve dini anlamda kullanılmıştır. Hadislerde ise dini anlamdan ziyade kelimenin günlük dildeki kullanımlarına rastlanmaktadır.

Nefs kelimesi de Kur'ân'da ve hadislerde zat ve kendi anlamında kullanılmıştır. Ancak ayetlerde insandan başka Allah'a, sahte ilahlara ve cin topluluklarına da nispet edildiğini görüyoruz. Yine nefis ayet ve hadislerde kalp kelimesinin yerine kullanılsa da daha çok iman, takva, inkâr gibi yerleşik olguların değil; gelip geçici, genellikle de olumsuz duygu ve düşüncelerin mekânı olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan sadr kelimesiyle kullanım açısından ortak noktaları olduğundan bahsedilebilir. Diğer yandan Allah'ın kalp, sadr ve fuâdda olanları bildiğinin tekrarlanması başka bir ortak nokta olarak zikredilebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN VE HADİS RİVAYETLERİNDE “KALP”

KAVRAMI

A. SÖZLÜKLERDE “KALP”

Arapçada “kalp”(قلب) kelimesinin kökü ب - ل - ق harflerinden oluşmaktadır. Klasik sözlüklerde bu kökten türeyen kelimelerle birlikte fiil ve isim olarak oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu görüyoruz.

1. Fiil Olarak:

قَالَ يَقُلُّهُ قَلْبًا

K-L-B (ب - ل - ق) Bir nesneyi bulunduğu yönünden çevirmek veya bir insanı istediği yönden çevirmek demektir.²¹¹ “قَلَّبَ” Bir şeyin içine dışına çevirmek, dışını içine çevirmek, tersine çevirmek anlamına gelmektedir. “انْقَلَبَ” Yönü değişti, bir durumdan diğerine geçti, geri döndü demektir.²¹²

“انقلاب الى الله”, Allah’a kavuşmak, ölüm; “المنقلب” ise ism-i mekan kalıbında geri dönülen yer, nihai dönüş yeri veya âhiret yurdu için kullanılmıştır²¹³. Ayette şöyle buyrulmaktadır:

وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ

²¹¹Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, (thk. Abdusselâm Serhân-Muhammed Ali en-Necâr), Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, y.y., t.y., IX. 174; 9; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I. 685; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IV. 68; Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, V. 171.

²¹²İbn Manzûr, *A.g.e.*, I. 685; Zebîdî, *A.g.e.*, IV. 68.; Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 1227

²¹³İbn Manzûr, *A.g.e.*, I. 686; Halil b. Ahmed, *A.g.e.*, V. 172

“Zulmedenler hangi akıbeta uğrayacaklarını göreceklerdir.”²¹⁴

وَتَقَلَّبَ فِي “, Araştırma yapmak, işlerin sonunu düşünerek hareket etmek. “قَلْبَ الْأُمُور” İsteddiği gibi tasarrufta bulunmak gezip dolaşmak demektir. Kur’ân’da “فَلَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ” “Onların şehirlerde gezip dolaşmaları seni aldatmasın”²¹⁵ ayetinde bu anlamdadır. Yani onların selamette olmaları, istedikleri gibi gezip dolaşmaları seni aldatmasın. Çünkü onların sonları helak olmaktır. رَجُلٌ قَلْبٌ sözıyla istediği gibi tasarrufta bulunan adam kastedilir.²¹⁶

يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ “²¹⁷ “حَوْلَ قَلْبٍ”, Hilesi, dalaveresi çok olan demektir.²¹⁷ “وَالْأَبْصَارُ” “Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.”²¹⁸ Ayette geçen “تَتَقَلَّبُ” kelimesi ile İbn Manzûr’un (711/1311) Zeccâc’dan (311/923) aktardığına göre o günün korkusundan kalplerin sarsılması ve titremesi, gözlerin korkudan dönmesi kastedilmektedir.²¹⁹

“قَلْبَ الْخُبَرِ”, Ekmek ve benzeri şeylerin üzerinin kızarması alt üst etme zamanının gelmiş olması; “قَلْبَ الْعِنَبِ” üzümün dışının kurumuş olması demektir. Ham hurma kızardığında قَلَبَتِ الْبُسْرَةُ denir.²²⁰

²¹⁴ Şuarâ, 26/227

²¹⁵ Mûmin, 40/4

²¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, I. 685; Zebîdî, *Tâcu 'l-Arûs*, IV. 75.

²¹⁷ Ezherî, *Tehzîbu 'l-Luğa*, IX. 174; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 685; Zebîdî, *a.g.e.* IV. 75.; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 1227

²¹⁸ Nur, 24/37

²¹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 685; Zebîdî, *a.g.e.* IV. 75.; Halil b. Ahmed, *Kitâbu 'l-Ayn*, V. 172.

²²⁰ Ezherî, *a.g.e.*, IX. 176; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 686; Zebîdî, *a.g.e.* IV. 75

2. İsim Olarak

Kalb (القلب) kelimesinin karşılığı “فؤاد” ya da “fuâd”dan “bir parça et” anlamındaki “مضغة” kelimesiyle ifade edildiğini görüyoruz. Burada kalp kelimesinin maddi varlığından bahsedilmektedir. Çoğulu “أَقْلُبُ وَقُلُوبٌ” olarak gelir. Bazı âlimler “kalp” ve “fuâd” kelimelerini yakın anlamlı kabul ederler.²²¹ Ancak Zebîdî’nin (1205/1791) aktardığına göre Feyyûmî (770/1368), Cevherî (398/1007), İbn-i Fâris (395/1004) ve başkalarına göre kalp, kullanım açısından fuâddan daha üstündür. Yine aynı kaynak bize yukarıdaki görüşe katılmayanların bu iki kavramı anlam olarak birbirine çok yakın gördüklerini, aynı ibarede lafızlarının tekrarlanması sebebiyle te’kid olarak açıkladıklarını aktarır.²²²

Arap dilinde kalbin akıl anlamında kullanıldığını da görüyoruz. Ferrâ (207/822) şu deyimlerin Arapçada kullanımının caiz olduğunu söyler: “مَا لَكَ قَلْبٌ” veya “مَا قَلْبُكَ مَعَكَ”, “Akıl yok” demektir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de “إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا” “Şüphesiz ki bunda akıllı olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.”²²³ Ayette geçen “قَلْبٌ” kelimesi “tefehüm (anlama) ve tedebbür” (düşünme) olarak tefsir edilmiştir.²²⁴ Râgıb el-İsfehânî (425/1034) kalp sözcüğü ile kendisine mahsus olan ruh, bilgi, şecaat vb. hususların da ifade edildiğini belirtir.²²⁵

²²¹ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, IX. 176; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I. 686; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, IV. 75

²²² Zebîdî, *a.g.e.*, IV. 69.

²²³ Kaf, 50/37

²²⁴ Ezherî, *a.g.e.*, IX. 173; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 687; Zebîdî, *a.g.e.*, IV. 70.

²²⁵ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1228.

Zebîdî'nin (1205/1791) aktardığına göre Ka'biyye Şerhi'nde İbn-i Hişam, (761/1360) kalbe dört anlam vermiştir: “fuâd, akıl, öz (محض) ve her şeyin hayırlısı.”²²⁶ İbn Manzûr (711/1311), kalbin aynı zamanda her şeyin iyisi hayırlısı ve özü anlamına geldiğini ifade etmiştir.²²⁷ Hurmanın özüne ve yağına “قَلْبُ النخلة” denir. “قُلُوبُ الشَّجَرِ” Ağacın iç kısmında bulunan yumuşak bir maddeye bu isim verildiği aktarılmaktadır.

Her şeyin hakikatine ve özüne kalp denildiği gibi içten ve samimi davranış için de kalp kelimesi kullanılmaktadır. Örneğin “جَنُّكَ بِهَذَا الْأَمْرِ قَلْبًا” “sana seve seve, isteyerek geldim”²²⁸ ifadesinde görüldüğü gibi. Aynı şekilde “رَجُلٌ قَلْبٌ” denildiğinde soyu iyi olan kişi anlaşılır.²²⁹ Akrep ismindeki takım yıldızının içindeki parlak yıldız “قَلْبُ الْعُقْرَبِ” adı verilmiştir.²³⁰

Kalbin “kalp” olarak isimlendirilmesi sürekli bir değişim içinde olması ve halden hale geçmesi sebebiyledir. Bir şiirde şöyle ifade edilmiştir:

مَا سُمِّيَ الْقَلْبُ إِلَّا مِنْ تَقَلُّبِهِ

Kalp diye isimlendirilmesinin sebebi ancak değişken olmasındandır.²³¹

Hz. Peygamber'in şöyle dua ettiği gelen rivayetler arasındadır: “يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ”²³² “ey kalpleri evirip çeviren.”

²²⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IV. 70.

²²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I. 688

²²⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 688; Zebîdî, *a.g.e.*, IV. 70; Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, V. 171.

²²⁹ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğâ*, IX. 174

²³⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 688

²³¹ Ezherî, *a.g.e.*, IX. 173; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 687; Zebîdî, *a.g.e.*, IV. 70.

²³² Ahmed bin Hanbel, V. 387.

“قُلْبُ”, Bilezik anlamındadır. “فِي يَدِهَا قُلْبُ فِضَّةٍ” “Elinde gümüş bilezik var demektir.”²³³ Kızarmış hurma koruğuna “قَالِبٌ” denilir. Aynı zamanda “قَالِبٌ” içi boşaltılıp dışta kalan şey ve örnek numune olarak oluşturulan şekil, kalıp anlamındadır. ²³⁴ “المَقْلَبُ” ismi alet kalıbından ziraatta kullanılan çapa, القلاب kurt, القليب ise henüz içi taşla ya da tuğlayla örülmemiş ilkel kuyu demektir.²³⁵

Görüldüğü gibi eski sözlüklerde “kalp” kelimesinin türevleriyle birlikte birbirinden farklı kullanım şekilleri olduğu aktarılmıştır. Ancak bütün kullanımların iki anlam etrafında toplandığını söylemek yanlış olmaz:

1-Her şeyin özü, hakikati, aslı ve hayırlısı.

2-Dönüş, değişim, değişkenlik

Klasik sözlüklerdeki bu anlamlara ek olarak modern sözlüklerde kalbin şu anlamında da bahsedilmektedir: الانقلاب الاجتماعية, inkılâp ve devrim anlamına gelmektedir. Yine değişim anlamıyla bağlantılı olarak انقلاب شمسي gün dönümü demektir.²³⁶

“Kalp”, İslam’dan önce Arap toplumunda önem verilen bir kavramdır. Bu dönemde daha çok hangi anlamlarda kullanıldığını gözler önüne seren en iyi örnekler hiç şüphesiz cahiliye şiirinde görülmektedir. Bu sebeple kalp kelimesinin geçtiği şiirlerden örnekler vermek yerinde olacaktır.

²³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I. 688

²³⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, I. 689; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, IV. 74

²³⁵ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğâ*, IX. 175; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I/689; Zebîdî, *a.g.e.*, IV. 70.

²³⁶ *Sarı, Mevlût, Arapça Türkçe Lügat, İpek, yay. İstanbul, ty., ب-ل-ب mad., s. 1251.*

Züheyr b. Ebî Selmâ'nın bir beytinde "kalp" kelimesi insanı iyi işlere sevk eden bir öz olması yönüyle ele alındığını görüyoruz;

و من يوف لا يذمم و من يهد قلبه الى مطمئن البر يتجمع

"Kim vefakâr olursa kınanmaz. Kimin de kalbi içini rahatlatacak bir iyiliğe yöneltirse tereddüde düşmez."²³⁷

Cerîr'e nispet edilen bir başka beyitte ise kalbin duyguların mekânı olmasından bahsedilir.

نصبت الهوى ثم ارتميت قلوبنا ... بأعين أعداء وهن صديق

"Kadınlar hevâlarına uydular sonra düşmanların gözüyle kalplerimizi yumuşattılar. Ve o kadınlar sadıktırlar."²³⁸

İmru'l-Kays ise bir şiirinde şöyle demektedir:

أغرك منى ان حبك قاتلى و أنك مهما تأمرى القلب يفعل

"Sana olan sevgimin beni öldüreceği ve kalbime emredeceğin her şeyi yapacağı (nı sanman) mı kandırdı seni."

Sonuç olarak denilebilir ki; cahiliye döneminde kalbe daha çok sevgi, nefret, heyecan, hüzn, saflık ve insanı iyiliğe yönlendiren bir mekân olarak bakılmıştır. İslam'dan önce kalbe hayati anlamlar yüklenmekle birlikte bunların genellikle dünyevi kavramlar etrafında toplandığı görülmektedir.

²³⁷ *El-Muallakâtu 's-Seb'a*, M.E.B., yay., İstanbul, 1989, s.27.

²³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X. 193

B. KUR'ÂN-KERÎM'DE “KALP”

Kur'ân'da “kalp” kavramının kökü olan k-l-b'nin türevleriyle birlikte oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu görüyoruz. Kalp kelimesi fiil ve isim olarak Kur'ân'da toplam 168 defa geçmektedir.²³⁹

“Kalp” kavramı Kur'an'ın anlam bütünlüğü içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Kur'ân metinlerinde kalbin mahiyetinden ziyade işlevleri üzerinde durulmuş,²⁴⁰ Allah ile insan arasındaki ilişkilerin odak noktası olarak ele alınmıştır. Allah'ın insanda en fazla değer verdiği yer kalptir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan niteliği olan akletme, düşünme ve idrak etme gibi fonksiyonlar kalpte gerçekleşmektedir. Bu sebeple vahyin insanda ilk ulaştığı ve muhafaza edildiği yer kalptir. Dolayısıyla da bütün dini ve ahlaki kavramların merkezi kalptir.

- Fiil Olarak

Kur'ân-ı Kerîm'de “k-l-b” kökünün fiil olarak toplam otuz altı defa geçtiği görülmektedir. Bu ayetlerde temelde eski sözlüklerdeki anlamlar muhafaza edilmekle birlikte bazılarında dini ve ahlaki anlamlar da yüklenmiştir. “K-l-b” fiilinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarını şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Geri Dönmek, Eve ve Ailesine Dönmek

²³⁹Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfêhres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yay. İstanbul-1990, s.549-551

²⁴⁰Uludağ, Süleyman, *D.İ.A., Kalp mad.*, XXIV, 230.

Kur’ân’da yedi ayette “انقلب” kalıbında “geri dönmek”, “eve ve ailesine dönmek” anlamında kullanılmıştır²⁴¹. Örneğin “فَانْقَلِبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ” “Allah’tan bir nimet ve lütufla geri döndüler.”²⁴² ayetinde görüldüğü gibi.

2. Dinden Dönmek, İnkârcılığa ve Şirke Dönmek

وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنُعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ

“...Biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl’e tabi olanlarla, gerisin geriye dönecekleri ayırt edelim diye kible yaptık...”²⁴³.

Ayette “gerisin geriye dönecekler” olarak tercüme edilen “يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ” ibaresi “irtidat edecekleri” demektir²⁴⁴. Kur’ân-ı Kerîm’de üç yerde “انقلب” fiili bu anlamda kullanılmıştır.

3. Bir Halden Başka Bir Hale Gelmek, Başka Bir Duruma Düşmek

Hız. Mûsâ İsrâîloğulları’na şöyle hitap ediyor:

يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ

“Ey kavmim! Allah’ın size yazdığı kutsal toprağa girin. Sakın ardınıza dönmeyin. Yoksa ziyana uğrayanlar olursunuz.”²⁴⁵

²⁴¹ Âl-i İmrân, 3/174, Tövbe, 9/95, Yusuf, 12/62, Fetih, 48/12, Mülk, 67/4, Mutaffifin, 83/31, İnşıkak, 84/9.

²⁴² Âl-i İmrân, 3/174.

²⁴³ Bakara, 2/143 (Benzer kullanımlar: Âl-i İmrân, 3/144, Hacc, 22/11).

²⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, II, 378-380; Yazır, Elmalî’lı M. Hamdi, “*Hak Dini Kur’ân Dili*” I, 430.

²⁴⁵ Maide, 5/21. Aynı anlamda kullanılan diğer ayetler: Âl-i İmrân, 3/149, Araf, 7/119.

Ayette geçen “فَتَنَّقَلُّوا خَاسِرِينَ”, “ziyana uğrayanların durumuna düşersiniz.” anlamına gelmektedir.

4. Mutlak Dönüş, Allah’a Dönmek, Ölüm

“Zulmedenler hangi akıbete uğrayacaklarını göreceklerdir.”²⁴⁶ Elmalılı Hamdi Yazır (1942) ayeti “...Nasıl bir uçuruma yuvarlanmakta olduklarını öldükleri zaman anlayacaklar” diye açıklamaktadır²⁴⁷. “مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ” ibaresi ölümü ifade etmektedir. “قلب الانسان” bir insanı bulunduğu yolundan döndürmek demektir²⁴⁸. Ankebût Sûresinde geçen “وَالِيهِ تُقَلَّبُونَ” ibaresi “O’na döndürüleceksiniz” veya “O’na çevrileceksiniz demektir.”²⁴⁹

5. Gezip Dolaşmak, İsteddiği Gibi Tasarrufta Bulunmak, Refah İçinde Yaşamak

Râgıb el-İsfehânî (425/1034) “تَقَلَّبُ” fiiline bir ileri bir geri hareket etmek, dönüp dolaşmak ya da tasarrufta bulunmak olarak mana vermiştir.²⁵⁰

لَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ

“Kâfirlerin refah içinde diyar diyar dolaşmaları sakın seni aldatmasın.”²⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm’de dört ayette “تَقَلَّبُ” kalıbı gezip dolaşmak, istediği gibi tasarrufta bulunmak anlamında kullanılmıştır. Şuara Sûresi’nde Hz. Peygamber’e

²⁴⁶ Şuara, 26/227.

²⁴⁷ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, “Hak Dini Kur’ân Dili”, VI, 143.

²⁴⁸ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1227.

²⁴⁹ Ankebût, 29/21.

²⁵⁰ Râgıb el-İsfehânî, *a.g.e.*, s.1229.

²⁵¹ Âl-i İmran, 3/196. Kelimenin aynı anlamda kullanıldığı diğer ayetler: Nahl, 16/46, Mümin, 40/4, Muhammed, 47/19.

hitap edilerek şöyle denmektedir. “وَتَقَلُّبُكَ فِي السَّاجِدِينَ” “*secde edenler arasında dolaşmanı.*”²⁵²

6. İşlerin Akıbetini Düşünmek, Tuzak Kurmak

Bilindiği gibi “تَقْلِبُ الْأُمُور” işlerin arkasını ve sonuçlarını düşünme, onunla ilgili araştırma yapma anlamına gelmektedir.²⁵³ Aşağıdaki ayette inkârcıların daha önce Hz. Peygamber’e yönelik işler çevirmeleri kast edilerek şöyle denilir:

وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ

“...ve sana karşı türlü işler çevirmişlerdi”²⁵⁴

7. Avuçları Ya Da Elleri Ovuşturma

Pişman kimsenin içinde bulunduğu durumu ifade eden “تَقْلِبُ الْيَدِ” Kur’ân’da şöyle geçmektedir:

وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا

“Derken bütün serveti helâk edildi. (Yıkılmış) çardakları üzerine çökmüş hâldeki bağına yaptığı harcamalar karşısında ellerini ovuşturuyor ve şöyle diyordu:

“Keşke Rabbime hiçbir kimseyi ortak koşmasaydım.”²⁵⁵

²⁵² Şuara, 26/219.

²⁵³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s.1228.

²⁵⁴ Tevbe, 9/48.

²⁵⁵ Kehf, 18/42.

8. Ters Dönme, Allah'ın Bir Düşünceden Diğerine Döndürmesi

Ayette bir mucize gelirse inanacaklarına yemin edenler için mucize gelse de inanmayacakları ifade edilerek Allah'ın onların düşüncelerini tersine çevireceği bildirilmektedir.

وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ

“Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz.”²⁵⁶

Ayette kalplerin imanı idrakten; gözlerin hakikati görmekten çevrilmesi²⁵⁷ veya gönülleri bir tarafa gözleri başka tarafa dönüp tereddüt içinde kalmaları kast edilmektedir.²⁵⁸

9. Çevirmek, Döndürmek, Bir Halden Diğer Bir Hale Değiştirmek

يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ

“Allah, geceyi ve gündüzü döndürüp duruyor. Şüphesiz bunda basiret sahibi olanlar için bir ibret vardır.”²⁵⁹

-İsim Olarak

Kur'ân-ı Kerîm'de “k-l-b” nin isim olarak “القلب” ve çoğulu “القلوب” olarak yüz otuz biri defa geçmektedir. Bir ayette de tesniye olarak gelmiştir.²⁶⁰ Ayetlerde kalbin ele alınışı şu başlıklar altında toplanabilir.

²⁵⁶ Enam, 5/110.

²⁵⁷ Taberî, *Taberî Tefsiri*, III. 547.

²⁵⁸ Yazır, Elmalılı'lı M. Hamdi, “*Hak Dini Kur'ân Dili*”, III, 531.

²⁵⁹ Nûr, 24/44. Benzer kullanımlar için bkz. Ahzâb, 33/66, Kehf, 18/18.

1. Anlama ve Kalp

Şüphesiz insanı diğer canlılardan ayıran temel niteliği akleden, düşünen, anlayan, idrak eden bir varlık olmasıdır. İşte Kur’ân’a göre insanda bu işlevlerin vukuu bulunduğu yer kalptir. Başka bir ifadeyle insanın akleden, düşünen, anlayan ve idrak eden özü kalptir.

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

“Şüphesiz bunda, akıllı olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.”²⁶¹

Mücahid (104/722), ayette geçen kalp kelimesinin akıl anlamında olduğunu söylemiştir.²⁶² Kalp kelimesi aklında tutan ve unutmayan bir kalp,²⁶³ düşünüp ibret alacak bir akıl²⁶⁴ olarak da açıklanmıştır. Râgıb el-İsfehânî (425/1034) ise ayeti bilgi ve anlayış²⁶⁵ olarak açıklamıştır.

Aşağıdaki ayette inkârcıların vahyi inkâr etmelerinin sebebinin, kalpleri olduğu halde kalplerinin anlama fonksiyonunu kullanmamaları olarak izah edildiğini görüyoruz.

وَلَقَدْ دَرَأْنَا لِحَظِّهِمْ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَدَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

²⁶⁰ Ahzâb, 33/4.

²⁶¹ Kaf, 50/37.

²⁶² Kurtubî, *el-Câmiu 'l-Ahkâmi 'l-Kur'ân*, XVI. 331-334.

²⁶³ Râzî, *Mefâtihi 'l-Gayb*, XX., 311-313, Taberî, *Taberi Tefsiri*, VII. 541-542; Kurtubî, *a.g.e.*, XVI. 331-334.

²⁶⁴ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1228.

“Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”²⁶⁶

Ayette bahsedilen üç fonksiyonun (anlama, görme ve işitme) iradeli ve şuurlu varlıklarda olması gerektiği ve bunları kullanmayanların hayvandan daha aşağı bir mertebede olmaları ifade edilmektedir.²⁶⁷ Buna ilave olarak inkârcıların bir niteliği olarak kalpleri, yani anlama yetileri olduğu halde hiçbir şey anlamayan kişiler mesabesinde oldukları vurgulanmaktadır.²⁶⁸

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.”²⁶⁹

Râzi’ye (606/1210) göre bu ayet düşünmenin yerinin kalp olduğunu göstermektedir. Ayette geçen kalp körlüğü ise cahillik anlamına gelmektedir.²⁷⁰

Sonuç olarak Kur’ân’a göre “tefehühüm”, “tefekür”, “tedebbür”, “tezekkür” kalbin işlevlerindendir.

²⁶⁶ Âraf, 7/179.

²⁶⁷ İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı*, I. 302.

²⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu ’l-Ahkâmi ’l-Kur’ân*, VII. 518-519.

²⁶⁹ Hac, 22/46.

²⁷⁰ Râzî, *Mefâtihi ’l-Gayb*, XVI. 330.

Bazı ayetlerde inkârcıların kalpleri üzerinde örtü ve perde olduğundan ya da kalplerinin mühürlenmiş olduğundan bahsedildiği görülmektedir. Yukarıdaki ayetlerle birlikte düşünüldüğünde kalbin akletme ve anlama fonksiyonları kullanılmadığında zamanla bu melekeler kaybolur. İş göremez hale gelen bir kalbin akletme fonksiyonunun da olamayacağına işaret edilmiştir. Esasında kalplerin mühürlenmesi (tab’/hatm), körleşmesi (a’mâ), kılıflanması (gulf), hastalıklı olması (maraz), kilitli olması (kufl) ifadeleriyle anlatılmak istenen de budur.²⁷¹

وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ

“Onu anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler (gereriz), kulaklarına ağırlık koyarız.”²⁷²

رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ

“Onlar geride kalan (kadın ve çocuk)larla birlikte olmaya razı oldular ve kalpleri mühürlendi. Artık onlar anlamazlar.”²⁷³

“Kalbin mühürlenmesi” tabiri de Allah’ın hitaplarını anlamamak, kavramamak ve ayetleri üzerinde düşünmemek olarak açıklanmıştır. Râzi (606/1210) kalbin mühürlenmesi, kilitlenmesi, örtülü olması, kalp körlüğü ile ilgili ayetleri sıraladıktan sonra şu tespiti yapar. “Binaenaleyh, bu ayetler bilmemenin ve gafletin yerinin kalp olduğunu göstermektedirler. Bu sebeple, aklın ve anlayışın yerinin de

²⁷¹ Gökçe, Ferhat, *İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*, s.140.

²⁷² En’am, 6/25.

²⁷³ Tevbe, 9/87.

kalp olması gerekir.”²⁷⁴

ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ

“Bu, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleri, bu yüzden de kalplerine mühür vurulması sebebiyledir. Artık onlar anlamazlar.”²⁷⁵

Kurtubî (673/1273), meânî âlimlerinin Allah’ın inkârcıların kalplerini on nitelik ile nitelendirdiği konusundaki açıklamalarını aktarmaktadır. Bu nitelikler şunlardır:

a-İnkâr: “قُلُوبُهُمْ مُّكَرَّةٌ.” “Onların kalpleri inkâr edicidir.”²⁷⁶

b-Hamiyet (Taassup): “إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ.” “Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi.”²⁷⁷

c-İnsiraf (Yüz çevirme): “صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ.” “Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.”²⁷⁸

d-Kasâvet (Katılık): “فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ.” “Allah’ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline!”²⁷⁹

e-Mevt (Ölüm): “إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ.” “(Davete), ancak (bütün kalpleriyle) kulak verenler uyar. (Kalben) ölüleri ise (yalnızca) Allah diriltir.”²⁸⁰

²⁷⁴ Râzî, Mefâtihu’l-Gayb, XVII. 376-377.

²⁷⁵ Münafikûn, 63/3.

²⁷⁶ Nahl, 16/22.

²⁷⁷ Fetih, 48/26.

²⁷⁸ Tevbe, 9/127.

²⁷⁹ Zümer, 39/22, Hac, 22/53.

f-Reyn (Günahların kalbi örtmesi): “كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ” “Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.”²⁸¹

g-Maraz (Hastalık): “فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ” “Kalblerinde hastalık vardır.”²⁸²

h-Dîk (Darlık): “فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ” “Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır.”²⁸³

ı-Tab’ (Damgalama): “ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ” “Bu, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleri, bu yüzden de kalplerine mühür vurulması sebebiyledir. Artık onlar anlamazlar.”²⁸⁴

i-Hatm (Mühür): “خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” “Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.”²⁸⁵⁻²⁸⁶

2. İlahi Vahiy ve Kalp

İnsanda anlama ve idrak merkezi kalp olunca ilahi vahyin muhatabı ve sorumlusu da kalp olmaktadır. Kuran’da vahyin Hz. Peygamber’in kalbine indiği ifade edilmektedir.

²⁸⁰ En’am, 6/36.

²⁸¹ Muttaffifin, 83/14.

²⁸² Bakara, 2/10, Maide, 5/52, Enfal, 8/49, Tevbe, 9/125, Hac, 22/53, Nur, 24/50, Ahzab, 33/12, 60, Muhammed, 47/20, 29, Müddesir, 74/31.

²⁸³ En’am, 6/125.

²⁸⁴ Münafikûn, 63/3, Âraf, 7/100, Tevbe, 9/87, Yûnus, 10/74.

²⁸⁵ Bakara, 2/7

²⁸⁶ Kurtubî, el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân, I. 438-439.

فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ

“...O, Allah’ın izni ile Kur’an’ı; önceki kitapları doğrulayıcı, müminler için de bir hidayet rehberi ve müjde verici olarak senin kalbine indirmiştir.”²⁸⁷

İlahi vahyin muhatabı kalp olunca sorumlu olan da kalp olmaktadır. Kur’ân’da davranışlardan asıl sorumlu olanın kalp olduğu, bütün organların kalbe bağlı oldukları belirtilmektedir.

وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

Yanılarak yaptıklarınızda size vebal yok; fakat kalplerinizin bile bile yöneldiğinde günah vardır. Allah bağışlayandır, esirgeyendir.²⁸⁸

Başka bir ayette ise şahitliğin gizlenmesi durumunda kalbin günahkâr olacağı bildirilmektedir: “فَإِنَّهُ أَتَمَّ قَلْبُهُ” “Şüphesiz onun kalbi günahkârdır.”²⁸⁹

Râzî (606/1210) bu ayetle ilgili olarak “Kalp hem fail hem arif hem memur hem de menhîdir” yorumunu yapmaktadır.²⁹⁰

3. İman ve Kalp

Kur’ân’da imanın yerleştiği yer kalptir.

أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ

²⁸⁷ Bakara, 2/97, Şuarâ, 26/194.

²⁸⁸ Ahzâb, 33/5, Bakara, 2/225.

²⁸⁹ Bakara, 2/283.

²⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu l-Gayb*, XVII. 376-377.

“İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir.”²⁹¹

Aşağıdaki ayette ise “kalpleri inanmamıştır” ifadesiyle iman olmadığı sürece dille iman ikrarının değeri olmadığı belirtilmektedir.

قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ

“...Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla "İnandık" diyenler...”²⁹²

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi inkâr edenler kalplerinin akletme ve anlama gibi fonksiyonlarını kullanmayanlardır. Kur’ân’a göre bu, gerek ilahi vahyi, gerek kâinattaki delilleri anlamamanın bir sonucudur. Diğer yandan inkâr edenlerin zıddı olan iman edenler ise kalplerinin akletme, anlama ve idrak gibi fonksiyonlarını kullananlardır. Bu durum Âl-i İmrân Suresinde şöyle anlatılır:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.”²⁹³

Ayette “selim akıl” olarak çevrilen “الْأَلْبَابِ” kelimesinin müfredi olan ve “kalp” ile anlam olarak yakınlık olduğu daha önce ifade edilmiş olan “لب” “lubb” sahipleridir. Özetle iman etmiş olanların, derin kavrayış sahipleri olduğu

²⁹¹ Mücâdile, 58/22, Hucûrât, 49/7.

²⁹² Mâide, 5/41, Enfal, 6/70, Nahl, 16/22.

²⁹³ Âli İmrân, 3/194.

anlaşılmaktadır. Bütün akıl yürütme biçimleri kalp ile ilişkilendirildiğine göre iman etmenin kalbin akletmesi ile alakalı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁹⁴

4. Mutmain Kalp

Kur'ân-Kerîm'de toplam altı ayette “itminan” ve “kalp” kelimeleri birlikte geçmektedir.²⁹⁵

Esasen “الاطمئنان” “itminan”, “rahatsız edildikten sonra sakinleşmek, rahatlamak, güven ve huzur bulmak”²⁹⁶ anlamındadır. Bu ayetlerden ikisinde²⁹⁷ “Şüphelerin bertaraf edilerek, inanılan şey hakkındaki düşüncenin, huzur ve sükûn bulması”²⁹⁸ anlamındadır. Bakara Suresinde geçen Hz. İbrahim’in yeniden dirilişi anlama gayretinin sebebi olarak söylediği “لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي” “kalbimin mutmain olması için”²⁹⁹ sözünü Râzî, (606/1210) “İstidlal eden kişiye ârız olan düşüncelerin yok olması”³⁰⁰ şeklinde açıklamaktadır.

Diğer dört ayette geçen “kalbin mutmain olması” tabiri kalbin huzur ve sükûn bulması ve yatışması anlamındadır.³⁰¹

5. Takva ve Kalp

İlahi sorumluluk bilinci olarak çevirebileceğimiz takva ile birlikte tövbe, huşu gibi dinî ve ahlakî kavramların mahalli kalptir.

²⁹⁴ Bkz. Esen, Muammer, “İman Kavramı Üzerine”, Ankara Üniv. İlh. Fak. Dergisi, s.83.

²⁹⁵ Bakara, 2/260, Âli İmran, 3/126, Mâide, 5/113, Enfal, 8/10, Ra'd, 13/28, Nahl, 16/106.

²⁹⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 931.

²⁹⁷ Bakara, 2/260, Mâide, 5/113.

²⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmiu 'l-Ahkâmi 'l-Kur'ân*, III. 515-522.

²⁹⁹ Bakara, 2/260.

³⁰⁰ Râzî, *Mefâtihi 'l-Gayb*, V. 464-468.

³⁰¹ Kurtubî, *a.g.e.*, IV. 365-367.

ذَٰلِكَ وَمَنْ يُعِظَّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ

“Bu böyle. Her kim de Allah’ın nişanelerini (kurbanlıklarını) yüceltirse, şüphesiz ki bu kalplerin takvasındandır.”³⁰²

6. Münîb Kalp

مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ

“Görmediği hâlde sırf saygıdan dolayı Rahman’dan korkan ve O’na yönelmiş bir kalp ile gelen kimse içindir.”³⁰³

Kurtubî (673/1273) “münîb kalp” ibaresini, itaate yönelen ihlâs sahibi bir kalp olarak açıklamıştır.³⁰⁴

7. Ürperen Kalp

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ

“Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir.”³⁰⁵

8. Yumuşak Kalp

ثُمَّ تَلِينَ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ

“...Sonra derileri de (vücutları da) kalpleri de Allah’ın zikrine karşı yumuşar...”³⁰⁶

³⁰² Hac, 22/32. Aynı konudaki diğer ayet: Hucûrât, 49/3.

³⁰³ Kaf, 50/33.

³⁰⁴ Kurtubî, el-Câmiu ’l-Ahkâmi ’l-Kur’ân, XVI. 325.

³⁰⁵ Enfal, 8/2

³⁰⁶ Zümer, 39/23

9. Selim Kalp

إِلَّا مَنْ آتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

*“Ancak Allaha selim bir kalp ile varan başka.”*³⁰⁷

Ayette Allah’a dönüşte kalbin zikredilmesi insana asıl tesir edenin kalp oluşu sebebiyledir. Uzuvar kalbe tabidir. Kalp iyi olursa onlar da iyi olurlar.³⁰⁸ Kurtubî’nin (673/1273) aktardığına göre Katâde, İbn Zeyd ve müfessirlerin çoğu selim kalbi, şek ve şirkten uzak kalp olarak açıklamışlardır. Said b. Müseyyeb ise “sağlıklı kalptir” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Kâfir ve münafığın kalbi hasta kalp olduğundan onun tam tersi sağlıklı kalptir.³⁰⁹

10. Nifak ve Kalp

Kuran’da iman ve inkârdan başka “kalp” kavramı ile izah edilen kavramlardan biri de nifaktır. Nifak, Kur’ân’ın tarifîyle kalbinde iman olmadığı halde diliyle iman ettiğini söylemektir.³¹⁰ Bu şekilde gerçekte iman etmediği halde iman ettiğini söyleyenlere de münafık denmektedir. Temelde münafıklık bir inkâr durumudur. Yukarıda inkâr edenler için söz konusu olan kalbin anlamaması, idrak etmemesi hali münafıklar için de geçerlidir. Ancak münafıklardan bahseden ayetlerin birçoğunda münafıkların yaptıklarının sebebi olarak “kalplerinde maraz (hastalık) vardır” ibaresi yer almaktadır. Maraz (hastalık) ise normal işleyişi ortadan kaldıran

³⁰⁷ Şuarâ, 26/ 89, Saffât, 37/84.

³⁰⁸ Râzî, *Meîâtihi l-Gayb*, XVII. 350, Kurtubî, *el-Câmiu l-Ahkâmi l-Kur’ân*, XIII. 46.

³⁰⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, XIII. 49-50.

³¹⁰ Bakara, 2/8.

durumdur.³¹¹ Kalpteki hastalık ise kalbin normal işleyişinin dışına çıkması ve kalbin asli görevlerini yapmamasıdır. Yani idrak ve iradenin ortadan kalkması sonucu sürekli bir şüphe halidir.³¹²

Kur’ân-ı Kerîm’de kalbe izafe edilen “şüphe”, “eğrilik”, “paslanma” gibi diğer olumsuz nitelikler yukarıda izah edilen hasta kalp mefhumu ile yakından alakalıdır.

11. Şüphe

Kalbi şüphe içinde olanlar münafıklardır.

وَأَرْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ

*“...kalpleri şüpheye düşüp kendileri de o şüphelerinin içinde bocalayan kimseler...”*³¹³

12. Eğrilik (Zeyğ)

فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ

*“...Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler...”*³¹⁴

Kalbin olumsuz nitelikleri olarak Kur’ân’da zikredilen katılık(kasavet), paslanma (reyn), kalp körlüğü mühürlenmiş kalp (hatm ve tab’), “Anlama ve Kalp başlığı altında ele alınmıştır.

³¹¹ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1372-1373.

³¹² Yazır, Elmalî’lı M. Hamdi, *“Hak Dini Kur’ân Dili”*, I, 204.

³¹³ Tevbe, 9/45, Tevbe, 9/110.

³¹⁴ Âli İmran, 3/7, Âli İmran, 3/8, Tevbe, 9/117, Ahzab, 33/53, Saffât, 61/5, Tahrîm, 66/4.

13. Değişkenlik

Kur'an'da kalbin tekrarlanan niteliklerinden biri de değişken olmasıdır. Sözlükler kısmında belirtildiği gibi “kalp” kelimesinin anlamlarından biri de değişkenliktir. “Kalbin kalp olarak isimlendirilmesinin sebebi değişken olmasıdır.”³¹⁵ mealindeki Hz. Peygamber’e dayandırılan rivayet yine bu niteliği izah etmektedir. Kalbin değişimi olumlu yönde olabileceği gibi, olumsuz da olabilir. Kur'an'da kalbin eğrilmemesi ile ilgili bir duanın bulunması bu değişime karşı dikkatli olunması gerektiği yönünde bir uyarı niteliği taşımaktadır:

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا

*“(Onlar şöyle yazarırlar): Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme.”*³¹⁶

Kalp, değişip renkten renge girebilir.

ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

*“Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.”*³¹⁷

Kötü düşünceler veya ameller sonucu kalp olumsuz anlamda renk değiştirdiği gibi salih amellerin sonucunda iyi yönde değişmektedir.

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, VI. 56.

³¹⁶ Âl-i İmran, 3/8.

³¹⁷ Tevbe, 9/127.

“Onlar, inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.”³¹⁸

14. Allah’ın Kalple İlgili Tasarrufları

Kalp ile ilgili ayetlere bir bütün olarak bakıldığında kalbin bütün fiillerinin Allah’ın tasarrufunda olduğu görülmektedir.

وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ

“Biliniz ki Allah kişi ile kalbi arasına girer.”³¹⁹

Bu ayeti müfessirler farklı şekillerde yorumlamışlardır. Kurtubî’nin (673/1273) Süddî’den aktardığına göre insanın iman ya da inkâr etmesi Allah’ın iznine bağlıdır. Kalp düşünmenin mahalli olduğuna göre kalp akletmesin diye kalbe bir hastalık isabet edebilir.³²⁰ Fahrüddin Er-Râzî (606/1210) de başka yorumları aktardıktan sonra kalbin halleri olan inanç, irade ve sebeplerin failinin yalnızca Allah olduğunu söyler.³²¹ Ancak Elmalılı’nın (1942) aktardığı ve Beyzâvî’ye de dayandırılan görüşe göre bu ayetin anlamı özetle, “Allah insana şah damarından daha yakındır, insanın kalbini kendisinden daha iyi bilmektedir”³²² şeklindedir. Nitekim Nisâ Sûresi’ndeki:

وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ

³¹⁸ Ra’d, 13/28

³¹⁹ Enfal, 8/24

³²⁰ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII. 12-13.

³²¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XI. 290.

³²² Yazır, Elmalılı’lı M. Hamdi, “*Hak Dini Kur’ân Dili*”, IV, 263-264.

“Allah, kalplerinizdekini bilir”³²³ ayeti ve bu anlamdaki başka ayetler Allah’ın kalpte olanları çok iyi bilmekte olduğunu ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de kalplerin özünü iyi bilen Allah’ın kalbe yönelik tasarruflarından bahsedilmektedir. Allah kalbe hidayet verir,³²⁴ kalpleri arındırır,³²⁵ pekiştirir (kuvvet verir),³²⁶ güven ve huzur (sekîne)³²⁷ indirir, kalpteki öfkeyi giderir,³²⁸ kalpleri ısındırır, sevgi, şefkat ve merhamet verir³²⁹. Öte yandan inkârcı ve münafıkların kalbine ise korku (ru’b) verir,³³⁰ nifak sokar,³³¹ darlık verir,³³² cahiliye taassubu (hamiyet) verir, inkâr ve kötülükleri kalplerine sokabilir.³³³

Söz konusu ayetler incelendiğinde yukarıda bahsedilen inanç, duygu ve düşüncelerin kalbe yerleşmesinin insanların inanmaları, inkârları, niyetleri ve fiilleri ile alakalı olduğu görülecektir. Örneğin Ahzâb Sûresi’nde müşriklere yardım etmeleri sebebi ile kalplerine korku salınan kitap ehlinde bir grup söz konusu edilmektedir:

وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوا مِنْهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا

³²³ Nisa, 4/63. Benzer anlamdaki ayetler için bkz.: Ahzab, 33/51, Fetih, 48/18.

³²⁴ Teğabün, 64/11.

³²⁵ Âli İmran, 3/154.

³²⁶ Enfal, 8/11, Kehf, 18/14, Kasas, 28/10.

³²⁷ Fetih, 49/4.

³²⁸ Tevbe, 9/15.

³²⁹ Âl-i İmran, 3/103, Hucûrât, 49/7, Hadîd, 57/27.

³³⁰ Ahzâb, 33/26, Enfâl, 8/12, Haşr, 59/2.

³³¹ Tevbe, 9/77.

³³² Yûnûs, 10/88.

³³³ Hicr, 15/12, Şuarâ, 26/200.

“Allah, kitap ehlinde olup müşriklere yardım edenleri kalelerinden indirdi ve kalplerine büyük bir korku saldı.”³³⁴

Aşağıdaki ayette ise iman etmeleri sebebiyle kalplerine sabır ve metanet verildiği belirtilmektedir.

وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا

“Kalkıp da, “Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. O’ndan başkasına asla ilâh demeyiz. Yoksa andolsun ki saçma bir söz söylemiş oluruz.” dediklerinde onların kalplerine kuvvet vermiştik.”³³⁵

Sonuç olarak Kur’ân-ı Kerîm’de “kalp” kelimesinin geçtiği ayetler incelendiğinde kalbin, anahtar kavramlardan biri olduğu görülmektedir. Kur’ân’da gerek Allah’tan insana gerek insandan Allah’a yönelen tüm ilişkilerin merkezinde kalp bulunmaktadır. Allah’ın insanda en fazla değer verdiği, muhatap aldığı ve sorumlu tuttuğu yer kalptir.

Kur’ân’a göre insanı diğer varlıklardan ayıran en temel nitelikleri olan akletme, anlama ve idrak etme kalbin işlevlerindendir. Kalplerin katılaşması, mühürlenmesi, körleşmesi, örtülü olması, perdelenmesi, kılıflanması hasta olması kalbin bu işlevlerini kullanmamasının bir sonucudur.

³³⁴ Ahzâb, 33/26.

³³⁵ Kehf, 18/14.

Vahiy kalbe iner ve orada muhafaza edilir. İmanın, takvanın ve tövbenin mahalli kalptir. Kalbin Allah’a yönelişi samimi, selim, huşu dolu, Allah’ın zikriyle yumuşamış ve mutmain ve selim bir kalple olmalıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’e göre kalpleri en iyi bilen Allah’tır. Allah kişi ile kalbi arasına girer. Kalbe hidayet verir, temizler, sevgi, merhamet koyar, kalpleri pekiştirir, sekine verir. Diğer yandan korku, darlık, taassub da verebilir. Ancak kalp değişken bir yapıya sahiptir. Kuran’da kişilerin olumsuz düşünce ve amelleri sebebiyle kalplerin kaymasından, bozulmasından ve çevrilmesinden bahsedilerek, bu gibi durumlara karşı Allah’a sığınmaları istenir.

C. HADİS RİVAYETLERİNDE “KALP”

Kalp kavramı Kuran’ın bir açıklaması konumunda olan Hz. Peygamber’e dayandırılan hadislerde de önemli bir yere sahiptir. Özellikle dini ve ahlaki kavramların açıklandığı rivayetlerde kalp kavram olma niteliğine sahip olduğu görülmektedir. Kuran’da olduğu gibi rivayetlerde de kalbin mahiyetinden ziyade fonksiyonları üzerinde durulmuştur.

Hadis kaynaklarımızda “kalp” kelimesinin kökü olan “k-l-b” kökü isim ve fiil olarak türevleriyle birlikte Kütüb-ü Sittede, İmam-ı Malik’in (179/795) Muvattaında, Ahmed İbn. Hanbel’in (241/855) Müsnedinde ve Darimî’nin (H.280) Süneninde bini aşkın rivayette geçmektedir. Bu sebeple bu bölümde konuyla ilgili bütün rivayetlere yer vermek yerine her başlıktan birkaç örnek vermekle yetinilecektir.

Hadislerde de Kur'ân'daki kullanımlarına paralel anlamlar üzerinde durulduğunu görüyoruz. Rivayetlerde “kalp” kavramını aşağıdaki başlıklarda ele almak mümkündür.

-Fiil Olarak

ب - ل - ق kökünden türeyen fillerin Hz. Peygamber'in ve sahabenin dilinde çeşitli şekillerde kullanıldığını görüyoruz.

1. Alıp götürmek, Geri Dönmek Anlamında

Havâzîn Kabilesinden ele geçirilen malları Hz. Peygamber'in Kureyş'ten bazı kişilere vermesi sebebiyle Ensar'dan bir grup, Hz. Peygamber hakkında olumsuz sözler sarf ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber onları yani Ensarı bir araya toplayarak bir konuşma yapar ve sonunda şöyle söyler:

فوالله ما تنقلبون به خير مما ينقلبون به

“Allah’a yemin ederim ki sizin yanınıza alıp götüreceğiniz (peygamber) onların yanlarına alıp götürecekleri mallardan daha hayırlıdır.”³³⁶

Hz. Peygamber'in mescitte itikâfta olduğu sırada eşi Safiyye'nin onu ziyaret etmesinden bahseden aşağıdaki rivayette şu ifadeler yer almaktadır:

ثم قامت تنقلب فقام النبي صلى الله عليه وسلم معها يقلبها

“Daha sonra dönmek için kalktı, Hz. Peygamber de onu uğurlamak için kalktı.”³³⁷

³³⁶ Buhârî, *Karz 'l-humus* 19, IV. 59-60.

2. Evirip Çevirmek

Bir kutsi hadiste Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

يؤذيني ابن آدم يسب الدهر وأنا الدهر أقلب الليل والنهار

“İnsanoğlu bana eziyet ediyor. Zamana sövüyor. Hâlbuki zaman Ben'im.

Bütün işler benim elimdedir. Gece ve gündüzü ben çeviririm.”³³⁸

Hiz. Peygamber, Osman bin Affan'ın Tebük ordusu için bin dinar getirir.

Ashabdan Abdurrahman durumu şu cümleyle anlatmaktadır:

فرأيت النبي صلى الله عليه وسلم يقلبها في حجره

“Peygamber'i onları (dinarları) kucağında evirip çevirirken gördüm.”³³⁹

Hiz. Peygamber'in yasakladığı alış veriş türlerinden biri olan “münâbeze”yi

Ebû Sa'id şu şekilde tarif etmektedir:

وهي طرح الرجل ثوبه بالبيع إلى رجل قبل أن يقلبه أو ينظر إليه

“Satıcının sattığı elbiseyi içini çevirmeksizin ve göstermeksizin satmak üzere

bir adama fırlatmasıdır.”³⁴⁰

3. Nimetlenmek

لقد رأيت رجلا يتقلب في الجنة في شجرة قطعها من ظهر الطريق كانت تؤذي الناس

³³⁷ Buhârî, *İ'tikaf* 8, II. 257

³³⁸ Buhârî, *Tevhîd* 35, VIII. 196; Müslim, *Elfâz min'el-edeb* 1,2,3, II. 1762; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 181, no: 5274, V. 423.

³³⁹ Mâlik, *Muvatta*, *Buyu* ' 17, no: 38, II, 636; Buhârî, *Buyu* ' 76, II. 30;

³⁴⁰ Buhârî, *Buyu* ' 62, II. 65; Nesâî, *Buyu* ' 24, 26, VII. 260

“Bir adam gördüm ki, yol üzerinde insanlara eziyet veren bir ağacı kestiği için cennette nimetleniyordu.”³⁴¹

4. Geri almak, alıp götürmek

Münzir b. Ebû Useyd dünyaya geldiğinde babası Hz. Peygamber’e götürür ve O da kucağına koyar. Ancak Hz. Peygamber’in başka bir işle meşgul olması üzerine bebeği geri alırlar. Meşguliyeti sona erince şöyle sorar:

(أين الصبي) . فقال أبو أسيد قلبناه يا رسول الله

“Küçük çocuk nerede?” Ebû Useyd “Biz onu geri aldık.” diye cevap verdi.³⁴²

-İsim olarak

Yukarıda belirtildiği üzere Kur’ân’da olduğu gibi hadislerde de “kalp” kavramı dini ve ahlaki anlamlarda kullanılmıştır. Ancak hadislerde günlük hayata dair bazı kullanımların ve deyimlerin de mevcut olduğunu görmekteyiz. Bahsedilen kullanım şekillerine Hz. Peygamber’in ve sahabînin dilinden örnekler verilerek kavramımızın dini anlamda kullanımlarıyla ilgili başlıklara geçilecektir.

Hiz. Peygamber, evlenmek istediğı halde mehir olarak verecek hiçbir şeyi bulunmayan bir gence Kur’ân’dan ne kadarını bildiğini ve ezberlediğini sorarken

تَقْرَأْنِ عَنْ ظَهْر قَلْبِكَ ؟

“Onları (sureleri) ezbere mi okuyorsun?” demiştir.³⁴³

³⁴¹ Müslim, *Birr ve’s-Sıla ve’l-Âdâb* 129, III. 2021

³⁴² Buhârî, *Edeb*, 108, .VII. 117

Sözlüklerde bu kökten türeyen kelimelerden biri de “etrafı taş veya duvar örülmemiş kuyu” anlamında “القليب” idi. Bu kullanımın da hadislerde mevcut olduğunu görüyoruz. Bu kullanımlardan bir tanesine örnek olmak üzere Hz. Peygamber’in Bedir Savaşında ölen Mekke’li müşrikler için kullandığı “وأتبع أصحاب” “Kuyuya atılanlar lanete uğradı” sözünü verebiliriz.³⁴⁴

Aşağıdaki rivayette de bilezik anlamında kullanıldığını görüyoruz.

خرج النبي صلى الله عليه وسلم يوم عيد فصلى ركعتين لم يصل قبل ولا بعد ثم مال على النساء ومعه بلال فوعظهن وأمرهن أن يتصدقن فجعلت المرأة تلقي القلب والخرص

“Hz. Peygamber bir bayram günü çıktı ve iki rekât namaz kıldırdı. Bunun ne öncesinde ne de sonrasında başka bir namaz kılmadı. Sonra yanımda Bilal de olduğu halde kadınlara sadaka vermeleri yönünde öğüt verdi. Bunun üzerine orada bulunan her bir kadın bilezik ve küpesini oraya bırakmaya başladı.”³⁴⁵

Sözlüklerde de geçmiş olan yukarıdaki anlamlarında kalp kelimesinin günlük hayata dair kullanımlarına örnekler verilmiştir. Rivayetlerde dini anlamda kullanımlarını ise şu başlıklarda ele almak mümkündür.

1. Öz, Hakikat, Cevher

Yukarıda ifade edildiği gibi “kalp” kelimesi sözlüklerde isim olarak her şeyin özü, hakikati ve hayırlısı ve en değerli parçası gibi anlamlara gelmekteydi. Numan b. Beşir’in rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber kalbin niteliğini şu şekilde açıklıyor.

³⁴³ Buhârî, *Fadâilu'l-Kur'ân*, 22, VI. 108, *Nikâh*, 14, VI. 121; *Nikâh*, 35, VI.131; Müslim, *Nikâh* 76, II. 1040.

³⁴⁴ Buhârî, *Salât* 109, I.131-132; Ahmed b. Hanbel, I. 403.

³⁴⁵ Buhârî, *Zekat* 21, II. 118

ألا وإن في الجسد مضغة إذا صلحت صلح الجسد كله وإذا فسدت فسد الجسد كله ألا وهي القلب

“Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o düzgün olursa bütün vücut düzgün olur. O bozuk olursa bütün vücut bozuk olur. Dikkat edin! Bu et parçası, kalptir.”³⁴⁶

Hadiste “Bir et parçası” olarak ifade edilen “مضغة” (mudğa) kelimesi kalbin gözle görülen miktarını³⁴⁷ ifade etmekle birlikte vücudun geri kalanına oranla nedenli küçük olduğuna da bir işaret etmektedir.³⁴⁸ İbn Hacer (852/1449) kalbe kalp isminin verilmesini sürekli değişmesi veya bedenın en halis parçası olması veya da her şeyi tersine çevirebilir olmasıyla açıklamaktadır. Çünkü kalp bedenın yöneticisidir. Yöneten iyi olunca yönetilenler de iyi olur. Burada kalbin değerinin büyüklüğüne bir işaret ve onu düzeltmeye bir teşvik vardır.³⁴⁹ Hz. Peygamber insanda her şeyin kendisine bağılı olduğu bir cevher olarak tarif etmektedir. Öyle bir cevher ki o düzgün olursa bütün vücut iyi olur, o bozuk olursa bütün vücut bozulur.³⁵⁰

İbn Hacer (852/1449) bu hadisteki kalbin Allah’ın kalpte oluşturduğu anlayış olduğunu belirterek bu da aklın kalpte olduğunu gösterir demektedir. Delil olarak da Hac Suresi 22/46 ve Kaf Suresi 50/37³⁵¹ ayetlerini gösterir.³⁵²

³⁴⁶ Buhârî, *İman* 39, I.19; Müslim, *Müsâkat* 107, II. 1219.; İbn-i Mâce, *Fiten*14, no: 3984, II. 1318; Dârimî, *Buyu’* 1, s.641.

³⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1/128.

³⁴⁸ Aynî, Bedruddin, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, IXXV, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrut, t.y.,I. 298.

³⁴⁹ İbn Hacer, *A.g.e.*, I. 128

³⁵⁰ Aynî, *A.g.e.*, I. 130

³⁵¹ Hac, 22/46: “Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.” Kaf, 50/37: “Şüphesiz bunda, akli olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.”

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi kalp insanın iyi ya da kötü olmasının (salih-fasit) kendisine bağlı olduğu bir merkez olarak nitelendirilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde geçen dini ve ahlaki bütün kavramların merkezinin kalp olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca istenilen, övgüye mazhar olan takva, sabır, huşu, dürüstlük gibi olumlu kavramlar değil; nifak, kibir, tamah gibi yerilen kavramların da merkezinin kalp olduğu aşağıdaki rivayetlerde görülmektedir.

2. Olumlu Nitelikler Ve “Kalp”

-İman ve Kalp

Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber imanının yerinin kalp olduğunu ifade ediyor.

يدخل أهل الجنة الجنة وأهل النار النار ثم يقول الله تعالى أخرجوا من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من إيمان فيخرجون منها

“Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikten sonra Allah Teâlâ: “Kalbinde hardal tanesi kadar imanı olanı cehennemden çıkar” buyurur. Bunun üzerine bu kişiler oradan çıkarılırlar...”³⁵³

Yine kaynaklarda aktarılan başka rivayetlerde Hz. Peygamber’in kalbini ve bütün azalarını nurlu kılması, hatalardan ve kötülüklerden arındırması için dua

³⁵² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I. 128; Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Şerhu Sahîhi Muslim*, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut, 1392. XI. 28

³⁵³ Buhârî, *İman* 15, I.11, *Rikak* 51, VII. 202, *Tevhîd* 36, VIII. 200; Müslim, *İman* 147, 148, 149, 304, I.93, 182-183; Ebû Dâvûd, *Libas* 69, no: 4091, IV. 351; Tirmizî, *Birr ve Sila* 61, no: 1998, 1999, IV. 360-361; İbn-i Mâce, *İman* 9, no:59, I.22-23; *Zühâd* 16, no: 4173, II. 1397; Ahmed b. Hanbel, VI. 338.

ettiğini görüyoruz. İbn Abbas'ın rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber abdest alırken ilk olarak kalbinin nurlandırılması için dua ediyor, sonra diğer azalarını sayıyor.

”اللهم اجعل في قلبي نورا“

“Allah'ım kalbime nur bahşet”³⁵⁴

“Nur” kelimesi ise Kur'an'da birçok ayette Kur'an'ı, iman ve hidayeti ifade etmektedir.³⁵⁵

Ahmed b. Hanbel'in (241/855) Müsned'inde Ebû Saîd'den gelen başka bir rivayette ise Hz. Peygamber inanç açısından kalpleri değerlendirdiği görülmektedir:

القلوب أربعة قلب أجرد فيه مثل السراج يزهر وقلب أغلف مربوط على غلافه وقلب منكوس وقلب مصفح فأما القلب الأجرد فقلب المؤمن سراج فيه نوره وأما القلب الأغلف فقلب الكافر وأما القلب المنكوس فقلب المنافق عرف ثم انكر وأما القلب المصفح فقلب فيه إيمان ونفاق

“Kalpler dörde ayrılır:

1-Temiz kalp: Orada parlayan bir nur vardır. Bu müminin kalbidir.

2-Kararmış ve ters döndürülmüş kalp. Bu da kâfirin kalbidir.

3- Kılıflara konmuş ve ağzı bağlanmış kalp. Bu da münafığın kalbidir.

4- Terk edilmiş kalp orada iman da vardır nifak da vardır...”³⁵⁶

³⁵⁴ Buhârî, *Daavât* 10, VII.148; Müslim, *Salâtü'l-Müsafirîn* 181, 187,191, I. 525-530; Ebû Dâvûd, *Salât* 316, no: 1353, II. 93; Nesâî, *Tatbik*, 63, II. 218,

³⁵⁵ Bakara, 2/257, Nisa, 4/174, En'am, 6/122, Nur, 24/35, 40.

³⁵⁶ Ahmed b Hanbel, XVII. 208

-Takva ve Kalp

Ebû Hureyre'den nakledilen hadiste Hz. Peygamber:

إن الله لا ينظر إلى أجسادكم ولا إلى صوركم ولكن ينظر إلى قلوبكم وأشار بأصابعه إلى صدره

“Şüphesiz ki Allah sizin bedenlerinize ve suretlerinize bakmaz, lakin kalplerinize bakar.” dedi ve parmaklarıyla göğsünü işaret etti.³⁵⁷

Takvanın mahallinin kalp olması sebebiyle Allah'ın kulunda itibar ettiği asıl yer kalptir. İnsanlarsa daha çok dış görünüşe ve fiziksel güzelliklere önem verirler. Kalbe önem vermezler. Hadisin orijinal metninde geçen “نظر” lafzı “bakış” muhabbetin delilidir. Yani bakış sevilen ya da önem verilen şeye dönüktür. Başka bir ifadeyle yüz güzelliği ve kıyafet güzelliği yaratılmışların nazargâhıdır. Allah'ın nazargâhı ise kalptir. O, buradaki takvaya, temizliğe ve güzelliğe önem verir.³⁵⁸

Aynı zamanda “bakma” karşılığını verme ve hesaba çekmekten kinaye olduğu da açıktır. Yani hadiste anlatılmak istenen diğer bir husus kalbin muhatap ve amellerden sorumlu oluşudur.

Başka bir rivayette de kalp kelimesi zikredilmemekle birlikte Ebû Hureyre'den nakledilen hadiste Hz. Peygamber müminleri haset, kin gibi kötü huylardan sakındırdıktan sonra şöyle devam ediyor:

المسلم آخر المسلم لا يظلمه ولا يخذله ولا يحقره التقوى ههنا ويشير إلى صدره ثلاث مرات

³⁵⁷ Müslim, *Birr* 33, 34, III.1987; İbn-i Mâce, *Zühd* 9, no: 4143, II. 1388; Ahmed b. Hanbel, XIII. 227, XVI. 564.

³⁵⁸ Nevevî, “*Şerh-u Sahîh-i Müslim*”, 16/121

“Müslüman, müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez; onu yardımsız bırakmaz; onu tahkir etmez”. Üç defa kalbine işaret ederek “Takvâ buradadır.”³⁵⁹

“Takva buradadır demek” zahiri amellerle takva hâsıl olmaz. Takva ancak kalpte yer eden Allah’a duyulan huşudan hâsıl olur. Yani insanda itibar edilen asıl yer kalptir.

Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber temiz kalbi izah ederek ilk özelliğinin takva olduğunu ifade ediyor.

قيل لرسول الله صلى الله عليه وسلم أي الناس أفضل قال كل مخموم القلب صدوق اللسان
نعرفه . فما مخموم القلب ؟ قال هو التقي النقيث . لا إثم فيه ولا بغي ولا غل ولا حسد

“Hz. Peygamber’e insanların hangisi daha faziletlidir diye soruldu. O, “kalbi mahmum, dili doğru olan” diye cevap verdi. Onlar da “Dili doğru olanı biliriz de “mahmum kalp” nedir? diye sormaları üzerine O şöyle dedi: “Takvalı, tertemiz, içinde günah, kötülük, kin ve haset olmayan kalptir”³⁶⁰

-Sorumluluk ve Kalp

Hz. Huzeyfe’nin naklettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

أن الأمانة نزلت في جذر قلوب الرجال ثم علموا من القرآن ثم علموا من السنة وحدثنا عن رفعها قال ينام
الرجل النومة فتقبض الأمانة من قلبه فيظل أثرها مثل أثر الوكت ثم ينام النومة فتقبض فيبقى أثرها مثل
المجل كجمر دحرجته على رجلك فنفظ فتراه منتبرا وليس فيه شيء فيصبح الناس يتبايعون فلا يكاد

³⁵⁹ Müslim, *Birr* 32, III. 1986; Tirmîzî, *Hudûd* 3, no:1426, IV. 34.

³⁶⁰ Ibn-i Mâce, *Zühed* 24, no: 4216, II. 1409.

أحدهم يؤدي الأمانة فيقال إن في بني فلان رجلا أميناً ويقال للرجل ما أعقله وما أظرفه وما أجلده وما
في قلبه مثقال حبة خردل من إيمان

“Emanet (önce) kişilerin kalplerinin derinliklerine indi, sonra Kur’ân indi ve onlar onu önce Kur’ân’dan öğrendiler, (sonra) sünnetten öğrendiler. Kişi uyku uyur. Emanet kalbinden silinip alınır ve emanetin eseri rengi uçuk bir nokta halinde yanık yeri gibi kalır. Sonra o kişi bir uyku daha uyurken emanetin (geri kalan kısmı da) alınır. Bunun eseri ve yeri de balta sallayan bir işçinin avucundaki kabarcık gibi kalır. (Bir zaman sonra o da söner gider.) Şu halde emanet senin ayağına düşürdüğü bir ateş parçasının düştüğü yerin şişirip senin onu bir kabarcık şeklinde görmeyen gibidir. Halbuki bu kabarcıkta (bedenin hayatı üzerinde tesirli) bir şey yoktur. (Bir zaman sonra söner gider) Şu vaziyetteki halk bir biriyle alışveriş etmek için (zor bir günün) sabahına ermiş bulunur. Hiç bir kimse emaneti eda etme imkânı bulamaz. Şöyle ki bazen “Filan oğulları içinde emin bir kimse vardır. (emaneti ona verelim)” denilir. Bazen birisi lehine “o ne akıllıdır ne tedbirlidir, ne zerâfetli bir adamdır, o ne kahramandır.” Diye şehâdet olunur. Hâlbuki o şahsın kalbinde imandan hardal tanesi kadar bile eser yoktur.”³⁶¹

Hiz. Peygamber emanetin (sorumluluk duygusunun) insanların kalplerine indirildiğini yani fitratlarında olduğunu, teorisini Kur’ân’dan, pratiğini ise sünnetten öğrendiklerini belirtmektedir.³⁶²

³⁶¹ Buhârî, *Rikak* 35, VII. 178, *Fiten* 13, VIII. 93, *İ’tisam* 2, VIII. 139; Müslim, *İman* 230, I. 126; Tirmizî, *Fiten* 17, no: 2179, IV. 474; İbn Mâce, *Fiten* 27, no: 4053, II. 1346; Ahmed bin Hanbel, V. 383

³⁶² Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yay., Ankara, 2007, s.33

Bu hadisin şerhinde Aynî (855), “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi”³⁶³ ayetini işaret ederek “emânet” kelimesini İbn Abbas’ın kullara yüklenen farzlar olarak açıkladığını aktarmaktadır.³⁶⁴

-İhlâs ve Kalp

Enes bin Mâlik’in rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber Muâz’a hitaben şöyle buyuruyor:

ما من أحد يشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله صدقا من قلبه إلا حرمه الله على النار

“Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun Resulü olduğuna samimi kalple şahitlik eden herkesi Allah ateşe haram kılar.”³⁶⁵

Hadisin ifadesinden açıkça anlaşıldığı gibi samimi bir kalp ile iman Allah katında makbuldür. İman kalpte tam anlamıyla yerleşmişse kişinin hakiki anlamda mümin ya da müslüman olduğundan bahsedilebilir. Böylece münafıklar bunun dışında bırakılmışlardır.

Hadisin orijinal metninde yer alan “صدقا” kelimesine hadis şârihleri istikamet anlamı vermişlerdir. Bu ifadeden sözün gerçeğe uygun olmasının yanı sıra ahlaken söze sadık olmak anlaşılır.³⁶⁶

³⁶³ Ahzab, 33/72

³⁶⁴ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXIII. 84

³⁶⁵ Buhârî, *İlim* 49, I.41.

³⁶⁶ Aynî, *A.g.e.*, II. 207; İbn Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, I. 303.

Yine başka bir rivayette Ebû Hureyre'nin sorusu üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur:

”اسعد الناس بشفاعتي يوم القيامة من قال لا إله إلا الله خالصا من قلبه أو نفسه“

“Kıyamet gününde benim şefaetimden en çok mutlu olacak olan kişi samimi bir kalple “Allah’tan başka ilah yoktur” diyen kişidir.”³⁶⁷

Hadis kaynaklarımızda yukarıdaki iki rivayetin anlamına yakın onlarca rivayet bulunmaktadır. Aralarında lafız farklılıkları bulunmakla birlikte içerik olarak bu rivayetlerde imanın samimiyet ve gönülden bağlılık olduğu vurgulanmaktadır.

-Tövbe ve Kalp

Ebu Said el-Hudrî'nin naklettiği bir rivayette Hz. Peygamber yüz kişiyi katlettikten sonra tövbe etmek isteyen bir adamın hikâyesini anlatır. Âlim bir zat ona Allah’a ibadet eden insanların yaşadığı bir memlekete gitmesini söyler. Ancak yolda ölmesi üzerine azap melekleriyle rahmet melekleri münakaşa ederler. Hadiste rahmet meleklerinin ağzından şu sözler aktarılır:

فَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ جَاءَ تَائِبًا مَقْبَلًا بِقَلْبِهِ إِلَى اللَّهِ وَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الْعَذَابِ إِنَّهُ لَمْ يَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ فَأَتَاهُ مَلَكٌ فِي صُورَةِ آدَمِي فَجَعَلُوهُ بَيْنَهُمْ فَقَالَ قَيِّسُوا مَا بَيْنَ الْأَرْضَيْنِ فَإِلَى أَيَّتَهُمَا كَانَ أَدْنَى فَهُوَ لَهُ فَقَاسُوهُ فَوَجَدُوهُ أَدْنَى إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي أَرَادَ فَقَبِضَتْهُ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ

“Bu adam kalpten tövbe ederek Allah’a yönelerek geldi.” dediler. Azap melekleri ise “O hiçbir hayır işlemedi.” dediler. Bunun üzerine yanlarına insan

³⁶⁷ Buhârî, *İlim* 33, I. 33.

suretinde bir melek geldi. Onu aralarında hakem yaptılar. O da iki yerin arasını ölçün, hangi yer daha yakınsa bu adam oralıdır dedi. Ölçtüler ve adamın gitmek istediği yere daha yakın buldular. Bunun üzerine ruhunu rahmet melekleri kabzetti”³⁶⁸

Hadiste tövbenin kalbin bir ameli olarak nitelendirildiğini görmekteyiz.

-Huşu ve Kalp

Zeyd bin Erkam’dan nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber’in duasında şu ifadelerin yer aldığını görüyoruz:

اللهم إني أعوذ بك من علم لا ينفع ومن قلب لا يخشع ومن نفس لا تشبع ومن دعوة لا يستجاب لها

“Allah’ım bana fayda vermeyen ilimden, korkmayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım.”³⁶⁹

Hadis şârihleri hadiste geçen “خشع” “ürperme” kelimesini “قسوة” “katılık” kelimesinin zıddı olarak açıklamışlardır.³⁷⁰ Yani kalbin ürpermesinin karşısı, kalbin katılaşmasıdır.

-Kerem (Cömertlik) ve Kalp

Cahiliyede yalnızca üzüme değil, üzüm bağına ve şaraba da kerm denilmekteydi. Şarap içenin kerem sahibi olacağı vehmedilirdi³⁷¹. Hz. Peygamber

³⁶⁸ Müslim, *Tevbe* 46, III.2118

³⁶⁹ Müslim, *Zikir Ve'd-Duâ* 83, III. 2088; Nesâî, *İstiâze* 18, VIII. 263-264; İbn. Mâce, *Mukaddime* 23, no: 250, I, 92, *Duâ* 2, no: 3837, II. 1261

³⁷⁰ Suyutî, Abdü'l-Gani, Fahrü'l-Hasan ed-Dehlevî, *Şerhu Süneni İbn-i Mâce*, I. 22.

³⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X. 567; el- Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXII. 203

Kur’ân’da övülen bir mefhumun, haramı çağrıştıran bir nesneye isim olmasını istememekte ve cömertliğin asıl mekânının müminin kalbi olduğunu ifade etmektedir. Çünkü o, cömertliğin, takvanın, nurun ve hidayetin membaıdır.³⁷²

ويقولون الكرم إنما الكرم قلب المؤمن

“Bir de (üzüme/serhoşa) “kerm” derler. Kerm ancak müminin kalbidir.” Bu rivayetin diğer varyantlarında meal olarak “Üzüme “kerm” demeyin.” İbaresı yer almaktadır.³⁷³

3. Olumsuz Nitelikler Ve Kalp

-Sabırsızlık, Tamah ve Kalp

Amr bin Ta’lib den rivayet edilen hadiste Bahreyn’den gelen bir miktar malın Hz. Peygamber tarafından insanlar arasında dağıtımından dolayı bazı kişiler hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber şu konuşmayı yapar:

إني أعطي الرجل وأدع الرجل والذي أدع أحب إلي من الذي أعطي أعطي أقواما لما في قلوبهم من الجزع والهلع وأكل أقواما إلى ما جعل الله في قلوبهم من الغنى والخير

“Ben bazı kimselere veriyor, bazılarına vermiyorum. Vermeyip terk etmekte olduğum kimse bana vermekte olduğum kimseden daha sevimlidir. Ben birtakım kimselere kalplerinde sabırsızlık ile hırs ve tama olduğu için mal veririm. Bazı

³⁷²El-Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, XXII. 203

³⁷³Buhârî, *Edeb* 102, VII. 115

kimseleri de Allah'ın kalplerinde yarattığı gönül zenginliği ve hayra havale ederim”³⁷⁴

-Kibir ve Kalp

لا يدخل الجنة من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من كبر ولا يدخل النار من كان في قلبه مثقال خردلة من إيمان

“Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimse cennete giremez. Kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan da cehenneme giremez.”³⁷⁵

Cennete gireceklerin vasıflarının anlatıldığı bir hadiste şu ifadeler yer almaktadır:

”ولا اختلاف بينهم ولا تباغض قلوبهم قلب رجل واحد يسبحون الله بكرة وعشيا

“Onlar arasında hiçbir anlaşmazlık, çekişme ve kin olmaz. Kalpleri tek bir kalptir. Sabah ve akşam daima Allah'ı tesbih ederler.”³⁷⁶

Hadiste geçen “Kalpleri tek bir kalptir” ibaresi ile haset, kin, anlaşmazlık gibi ahlaki davranışların kalpte olduğu, cennetliklerde ise bunların hiç birinin bulunmaması gerektiği ifade edilmektedir.

-Cimrilik ve Haset

لا يجتمع شح وإيمان في قلب رجل مسلم

³⁷⁴ Buhârî, *Tevhid* 39, VIII. 212; Ahmed b. Hanbel, V. 69

³⁷⁵ Buhârî, *İman* 15, I. 11; Ebû Dâvûd, *Libas* 69, no: 4091, IV. 351; Tirmizi, *Birr ve Sıla* 61, no:1998, IV.360; İbn-i Mâce, *İman* 9, no:59, I.23; *Zühd* 16, no: 4173, II. 1397; Ahmed b. Hanbel, I. 451, II. 164, II. 215, IV. 151.

³⁷⁶ Buhârî, *Bed'ül-Halk* 8, IV. 86; Müslim, *Cennet* 17, III. 2180; Tirmizî, *Sıfatü'l-Cennet*,7, no: 2537, IV.678

“Cimrilik ve iman Müslüman bir adamın kalbinde bir araya gelmez.”³⁷⁷

لا يجتمعان في قلب عبد الإيمان والحسد

“İman ve haset bir kulun kalbinde bir araya gelmez.”³⁷⁸

-Şeytan ve Kalp

Kaynaklarımızda şeytanın kalbe nüfuz edip kalbi etkileyebileceği ve saptırabileceği ile ilgili rivayetler mevcuttur. Aşağıdaki hadiste de şeytanın kalbe kötü düşünceler verebileceği belirtilmektedir.

إن الشيطان يبلغ من الإنسان مبلغ الدم وإنني خشيت أن يقذف في قلوبكما شيئا

“Şeytan âdemoğlunun vücudunda kanın dolaştığı gibi dolaşır. Ben sizin kalbinize bir şey atmasından korktum.”³⁷⁹

فإذا قضى أقبل حتى يخطر بين الإنسان وقلبه

“...(Kamet bittiğinde) şeytan yine gelir ve insan ile kalbi arasına girip vesvese vermeye başlar...”³⁸⁰

يكون بعدي أئمة لا يهتدون بهدائي ولا يستنون بسنتي وسيقوم فيهم رجال قلوبهم قلوب الشياطين في جثمان إنس

“Benden sonra benim doğru yolumdan gitmeyen ve benim sünnetimle amel etmeyen hükümdarlar olacak. İçlerinde bir takım adamlar türeyecek ki, kalpleri insan cisminde şeytan kalbi olacak.”³⁸¹

³⁷⁷ Nesâî, *Cihad* 8, VI.11-13; Ahmed b. Hanbel, II. 256, II. 342.

³⁷⁸ Nesâî, *Cihad* 8, VI. 11-13.

³⁷⁹ Buhârî, *İ'tikaf* 8, II. 257.

³⁸⁰ Buhârî, *Bed'ül Halk* 11, IV. 94.

-Fitne ve Kalp

Sözlüklere imtihan bela, musibet, azabın doğmasına neden olan şey, küfür, gibi anlamlara gelen³⁸² “fitne”, hadis kaynaklarında çok işlenen kavramlardan bir tanesidir. Hatta Sünen kitapları da dâhil olmak üzere pek çok kaynakta “Fiten” yani “fitneler” bölümünün yer aldığı görülmektedir. Fitnelerin kalplere işleyeceği de hadis rivayetlerinde ele alınmıştır. Huzeyfe bin Yeman’ın Hz. Peygamber’in dilinden aktardığı rivayetin bir bölümü şöyledir:

تعرض الفتن على القلوب كالحصير عودا عودا فأى قلب أشربها نكت فيه نكتة سوداء وأى قلب أنكرها
نكت فيه نكتة بيضاء حتى تصير على قلبين على أبيض مثل الصفا فلا تضره فتنة

“...Fitneler kalplere hasır çubukları gibi dal dal arz olunur. Artık onlar hangi kalbe işlerse o kalpte siyah bir leke hâsıl olur. Hangi kalp onları kabul etmezse o kalpte de beyaz bir leke meydana gelir. Böylece iki ayrı kalp ortaya çıkar. Biri cilalı taş gibi bembeyazdır. Hiçbir fitne ona zarar veremez...”³⁸³

4. Beşeri Duygular ve Kalp

Hüzün, heyecan, korku, sevgi ve merhamet gibi beşeri duygularında merkezi kalptir.

Hız Peygamber S’ad bin Ubâde’nin hastalığında ziyaretine gittiği sırada onu görünce ağlamaya başlar. Çevresinde bulunanların bu durumu yadırgamaları üzerine şu sözleri sarf eder:

³⁸¹Müslim, *İmâre* 52, II. 1476

³⁸²Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s.1117-1119

³⁸³Müslim, *İman* 231, I. 128

ألا تسمعون إن الله لا يعذب بدمع العين ولا بحزن القلب ولكن يعذب بهذا - وأشار إلى لسانه

“İşitmiyor musunuz? (ölülere ağlarken) Allah gözün yaşarması ve kalbin hüzünlenmesi sebebiyle azap etmez. Ancak (dilini işaret ederek) bunun yüzünden azap eder.”³⁸⁴

هذه رحمة وضعها الله في قلوب من شاء من عباده ولا يرحم الله من عباده إلا الرحماء

“Bu Allah’ın kullarından dilediği kimsenin kalbine koyduğu rahmettir. Allah kulları arasından ancak merhametli olanlara merhamet eder.”³⁸⁵

Hız. Peygamber’in torunlarını sevmesini yadırgayan bir adama söylediği şu söz de sevgi merhametin kaynağının kalp olduğunu ifade etmektedir:

ما أملك إن الله عز وجل نزع من قلبك الرحمة

“Allah senin kalbinden sevgi ve merhameti çekip almışsa ben ne yapabilirim?”³⁸⁶

5. Değişkenlik

Ahmed b. Hanbel’in (241/855) Müsned’inde nakledilen ve Hız. Peygamber’e dayandırılan şu rivayetteki ifadeler kalbi bu açıdan nitelendirmektedir.

إنما سمى القلب من تقلبه إنما مثل القلب كمثل ريشة معلقة في أصل شجرة يقلبها الريح ظهر

³⁸⁴ Buhârî, *Cenâiz* 45, II. 85 Müslim, *Cenâiz* 12, I. 636

³⁸⁵ Buhârî, *Merda* 9, VII. 5.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, VI. 56.

“Kalbe kalp denilmesinin sebebi çok değişken olduğundandır. Kalbin misali çöldeki bir ağacın üzerinde asılı kalan kuş tüyünün misali gibidir. Rüzgâr onu bir oraya bir buraya savurur.”³⁸⁷

لقلب بن آدم أشد انقلاباً من القدر إذا اجتمعت غليا

“Âdemoğlunun kalbi (ateşin üzerindeki) kaynayan tencereden daha hızlı değişir.”³⁸⁸

Enes’in aktardığı aşağıdaki ifadeler Allah’ın insanların kalpleri üzerinde tasarruf sahibi olduğunu anlatmaktadır.

يكثر أن يقول يا مقلب القلوب ثبت قلبي على دينك فقلت يا رسول الله آمنة وبك وبما جئت به فهل تخاف علينا ؟
قال نعم إن القلوب بين إصبعين من أصابع الله يقلبهما كما يشاء

“Hz. Peygamber şu duayı çok yapardı: “Ey kalpleri evirip çeviren Allahım! Kalbimi dinin üzere sabit kıl” Ben bir gün kendisine: “Ey Allah’ın Resûlu! Biz sana ve senin getirdiklerine inandık. Sen bizim hakkımızda korkuyor musun?” dedim. Bana şöyle cevap verdi: “Evet, kalpler Rahmân’ın iki parmağı arasındadır. Onları istediği gibi evirip çevirir.”³⁸⁹

Hadiste geçen “مقلب القلوب” (Kalpleri evirip çeviren) ibaresini Hz. Peygamber “Allah” veya “Rab” isminin yerine kullanmıştır. Yani kalpleri evirip çeviren

³⁸⁷Ahmed b. Hanbel, IV. 408.

³⁸⁸Ahmed b. Hanbel, VI. 4.

³⁸⁹Tirmizî, *Kader* 7, no: 2140, IV. 448; İbn. Mâce, *Duâ* 2, no: 3834, II. 1260; Ahmed ibn. Hanbel, III. 112, III. 257, VI. 91,

Allah'tır. Kaynaklara bakıldığında bu ibarenin bazı rivayetlerde yemin olarak, bazılarında ise dua ifadesi olarak geçtiği görülmektedir.

Bu rivayete göre Allah kalpleri değiştirip, yönlendirmektedir. Yukarıda Hz. Peygamber'in dilinden nakledilen dua ile Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve iman etmiş, akıl sahibi müminlerin dilinden aktarılan şu dua arasında paralellik bulunmaktadır.

” رَبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا“

(Onlar şöyle yazarırlar): “Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme”³⁹⁰

Yine başka bir rivayette Hz. Peygamber kendi kalbinin de değişime açık olduğunu belirtiyor:

إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في اليوم مائة مرة

“Benim kalbim de (bazen) perdelenir ve ben günde yüz defa istiğfar getiririm.”³⁹¹

Bir başka rivayette ise Hanzale Hz. Peygamber'e gelerek onun yanında, vaaz ve nasihatini dinlediği andaki haliyle, evinde ailesiyle meşgul olduğu sıradaki ruh halinin bambaşka olduğunu söylemesi ve bu halini de münafıklığa yorması üzerine Hz. Peygamber şöyle söylemektedir:

ساعة وساعة ولو كانت ما تكون قلوبكم كما تكون عند الذكر لصافحتكم الملائكة حتى تسلم عليكم في الطرق

³⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/8

³⁹¹ Müslim, *Zikir ve'd-Duâ ve'l-İstiğfar* 41, III.2075; Ebû Dâvûd, *Salât* 361, no: 1515, II. 176; Ahmed b. Hanbel, IV. 211, IV.260.

“Bazı zaman öyle; bazı zaman böyledir. Sizin kalpleriniz zikir anındaki hal üzere devam etse melekler sizinle musâfaha ederler, hatta yollarda size selam verirlerdi.”³⁹²

Görüldüğü gibi kalbin her an değişip halden hale girebileceğine işaret edilmektedir.

ألا لا يطولن عليكم الأمد فتفسو قلوبكم

“Dikkat edin! Emel ve arzularınız uzamasın. Aksi takdirde kalpleriniz katılaşıp.”³⁹³

Abdullah bin Mes’ud’dan rivayet edilen yukarıdaki rivayette görüldüğü gibi kalbin katılaşması da mümkündür. Uzun yaşama arzusu ya da dünya malına düşkün olmak da kalbi kasvete sürüklemektedir.

Hadislere göre kalbin değişiminin insanın iradesinde olduğu ve niyet ve amelleriyle alakalı olduğu sonucuna ulaşmak mümkün olmaktadır.

Görüldüğü gibi imanın, takvanın, sabrın, kanaatin ve merhametin mekânı olan kalp, bu iyilikleri muhafaza edecek kadar kararlı olabildiği gibi hırsın, tamahın, güvensizliğin, sabırsızlığın mekânı olup, kararsız ve değişken de olabilir.

Hiz. Âişe’nin aktardığı hadiste Hiz. Peygamber tembellikten, düşkünlükten, günahıtan, borçıtan vs. Allah’a sığındıktan sonra şöyle dua ediyor:

اللهم اغسل عني خطاياي بماء الثلج والبرد ونق قلبي من الخطايا كما نقيت الثوب الأبيض من الدنس

³⁹²Müslim, *Tevhîd* 13, III. 2107.

³⁹³Müslim, *Zekât* 119, I. 726; İbn-i Mâce, *Mukaddime* 7, no: 46, I. 18.

“Allah’ım hatalarımı soğuk kar suyuyla yıka. Bembeyaz elbiseler nasıl kirlerden arınıyorsa sen de benim kalbimi öyle hatalardan arındır.”³⁹⁴

Sonuç olarak yukarıdaki rivayetlere göre Allah kalplere hidayet verir, arındırır veya kalpleri kaydırabilir. Kur’ân-ı Kerîm’deki ilgili ayetlerle ve değişkenlik anlamını içeren hadislerle birlikte değerlendirildiğinde bu tasarrufların insanın niyeti ve amelleri doğrultusunda olduğu görülmektedir.

6.Kalbi Bağlı Olmak

Hiz. Peygamber kıyamet gününde Allah tarafından affedilecek veya O’nun himayesine girecek yedi kişiyi sıralıyor:

سبعة يظلهم الله في ظله يوم لا ظل إلا ظله إمام عادل وشاب نشأ في عبادة الله ورجل قلبه معلق بالمسجد إذا
خرج منه حتى يعود إليه

“Şu yedi kişiyi Allah Teâlâ, kendi gölgesinden başka gölgenin olmadığı günde gölgelendirecektir: adil yönetici, Rabbine ibadetle yetişen genç, kalbi camilere bağlı olan adam...”³⁹⁵

Hadiste bunlardan biri de “mescidi çok seven” anlamındaki “قلبه معلق بالمسجد” tabiriyle açıklanıyor.

³⁹⁴ Buhârî, *Da’vât* 39, VII. 159.

³⁹⁵ Buhârî, *Ezan*, 36, I. 160-161; *Zekât* 16, II. 116.

7. Kalbin Maddi Anlamıyla Istılahı Anlamının Örtüştüğünü İfade Eden Rivayetler

Bazı rivayetlerde kalbin maddi varlığın da bir işaret olduğunu ve dini anlamıyla özdeşleştirildiğini görüyoruz. Bu rivayetlerden ikisine yukarıda değinilmişti. Hz. Peygamber'in kalbi bir et parçası olarak tabir ederek insanın iyiliği ve kötülüğünün bu et parçasına bağlı olduğunu belirttiği hadiste her iki anlamın kastedildiği açıktır.³⁹⁶ Yine Hz. Peygamber'in takvanın yerinin kalp olduğunu ifade ettiği hadiste eliyle kalbin yerine ederek “التقوى ههنا”³⁹⁷ “takva buradadır” buyurmaktadır.

İbn Ebî Şeybe'nin rivayet ettiği bir hadiste ise Hz. Peygamber bir seriye gönderir. Çatışma sırasında Üsâme bir adamı tam yakalamışken adam “Lâ ilâhe illallah” der. Üsâme yine de onu öldürür. Olayı Hz. Peygamber'e aktarması üzerine şöyle sorar:

أَقَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَقَاتَلَهُ ؟ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّمَا قَالَهَا خَوْفًا مِنَ السَّلَاحِ قَالَ أَفَلَا شَقَقْتَ عَنْ قَلْبِهِ حَتَّى تَعْلَمَ أَقَالَهَا أَمْ لَا .

“Lâ ilâhe illallah dedi ve sen onu öldürdün mü? Ben “Ya Rasûlallah, o bu sözü ancak silahtan korktuğu için söyledi.” Dedim. “Bari kalbini yarsaydın da doğru söyleyip söylemedi mi bilseydin.” buyurdu.”³⁹⁸

³⁹⁶ Buhârî, *İman* 39, I. 19; Müslim, *Müsâkât* 107, II. 1219-1220; İbn-i Mâce, *Fiten* 14, no: 3984, I. 1318; Dârimî, *Buyu'* 1, s. 641

³⁹⁷ Müslim, *Birr* 32, III. 1986; Tirmizî, *Birr ve's-Sıla* 18, no: 1926, IV. 325

³⁹⁸ Müslim, *İman* 158, I. 96

D. SAHABENİN DİLİNDE “KALP”

Kur’ân’la ve Hz. Peygamber’le muhatap olmuş bir nesil olan Sahabî bu iki kaynaktan almış olduğu bilgilerle kavram dünyasını oluşturmuştur. Bu nedenle Sahabî aşağıda verilen örneklerde görüldüğü gibi gerek dünyevî gerekse dinî anlamıyla kalp kelimesini kullanmıştır.

-Hüzün ve üzüntü

Aşağıdaki rivayette Câbir b. Abdullah kalp kelimesini hüzün ve üzüntüsünü ifade etmek için kullanıyor:

بعثني رسول الله صلى الله عليه وسلم في حاجة له فانطلقت ثم رجعت وقد قضيتها فأثيت النبي صلى الله عليه وسلم فسلمت عليه فلم يرد علي فوق في قلبي ما الله أعلم به

“Rasulallah bir işi için beni bir yere gönderdi, ben de oraya gittim. Sonra işi bitirip dönünce Hz. Peygamber’in yanına geldim. O namaz kılıyordu. Selam verdim ancak selamımı almadı. Kalbimde öyle bir hüzün meydana geldi ki bunu yalnız Allah bilir...”³⁹⁹

-İmanın Kalpte Olması

İslam’ın gelişinden sonra Abdullah bin Revâha’nın şiirinde imanın kalbe nispet edildiğini görüyoruz.

أرنا الهدى بعد العمى فقلوبنا * به موقنات أن ما قال واقع

Körlükten sonra bize doğru yolu gösterdi.

³⁹⁹ Buhârî, *Amelü fi’s-Salât* 15, II. 63.

Kalplerimiz ona inanıyor, ne söylediye olacaktır.⁴⁰⁰

Cübeyr imanın kalbine yerleşmesini şu sözlerle ifade ediyor:

سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ في المغرب بالطور وذلك أول ما قرأ الإيمان في قلبي

“Hz. Peygamber’i akşam namazında Tûr Sûresini okurken dinledim. Bu da benim kalbime imanın ilk yer ettiği zamandır.”⁴⁰¹

Hız. Peygamber, Hız. Ali’nin Yemen’den getirdiğı altınları dört nefer arasında paylaşırır. Bir adamın kendisinin altınları daha çok hak ettiğini söyleyerek itiraz etmesi Hız. Peygamber’e ulaşır. Hız. Peygamber bu konuda öğüt verir ancak adam Hız. Peygamber’e “Allah’tan kork” demeye cüret etmesi üzerine orada bulunan Halid b. Velîd adamın boynunu vurmak için Hız. Peygamber’den izin ister. Hız. Peygamber ise namaz kılan birinin boynunu vuramayacağını söyleyince Halid b. Velîd şöyle karşılık verir:

وكم من مصل يقول بلسانه ما ليس في قلبه قال رسول الله صلى الله عليه وسلم (إني لم أؤمر أن أنقب قلوب الناس ولا أشق بطونهم

“Nice namaz kılanlar var ki kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler.” Bunun üzerine Hız. Peygamber şöyle buyurur: “Ben ne insanların kalplerini açmakla, ne de karınları yarmakla emrolundum.”⁴⁰²

⁴⁰⁰ Buhârî, *Teheccüt* 21, II. 49; *Edeb* 91, VII. 109; Ahmed bin. Hanbel, III. 451

⁴⁰¹ Buhârî, *Megâzî* 12, V. 20

⁴⁰² Buhârî, *Megâzî* 61, V. 110; Müslim, *Zekat* 143, I. 740

-Kalbin Görmesi

Necm Suresi'nde geçen "ما كذب الفؤاد ما رأى" Gözünün gördüğünü kalbi yalanlamadı" ayetini İbn Abbas "رَأَاهُ بِقَلْبِهِ"⁴⁰³ "kalbi ile gördü" şeklinde tefsir etmiştir.

E. ZAYIF VE UYDURMA RİVAYETLERDE "KALP"

Yukarıda Kütüb-ü Tis'a kaynaklarında kalp kavramının yer aldığı rivayetler incelenmiştir. Bu rivayetlerin dışında muteber kaynaklarda yer almayan pek çok zayıf ve uydurma rivayetlere de söz konusu kavramın konu edildiğini görmekteyiz. Aşağıda İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) uydurma rivayetleri konularına göre derlediği "el-Mevdûât" adlı eserinde bulunan bazı rivayetlere yer verilmiştir.

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْيَدَانِ جَنَاحَانِ وَالرِّجْلَانِ بَرِيدَانِ، وَالْأَذْنَانِ قِمْعٌ، وَالْعَيْنَانِ دَلِيلٌ، وَاللِّسَانُ ثَرْجُمَانٌ، وَالضَّحْكُ طَحَالٌ، وَالرَّئَةُ نَفْسٌ، وَالْكَلِمَتَانِ مَكْرٌ، وَالْكَبِدُ رَحْمَةٌ، وَالْقَلْبُ مَلِكٌ، فَإِذَا فَسَدَ الْمَلِكُ فَسَدَ جُنُودُهُ، وَإِذَا صَلَحَ الْمَلِكُ صَلَحَ جُنُودُهُ".

Ebû Saîd el-Hudrî'den Rasulullah şöyle buyurmuştur: "Eller, (tebaasını kuşatan) kanatlardır. Ayaklar, postacılarıdır. Kulaklar, habercilerdir. Gözler, bekçilerdir. Dil, tercümandır. Akciğer, (hayatın kaynağı) nefestir. Böbrekler, (kendisine yönelen tehlikeleri bertaraf eden) tuzaklarıdır. Kalp, sultandır. Sultan bozuk/kötü olursa, orduları da kötü olur. Sultan düzgün/iyi olursa, askerleri de düzgün/iyi olur."⁴⁰⁴

⁴⁰³ Müslim, *İman* 284, I. 158; Tirmîzî, *Tefsir* 53, no: 3281, V. 396

⁴⁰⁴ İbnü'l- Cevzî, Cemaleddin Abdu'r-Rahmân bin Ali bin Muhammed, *el-Mevzûât*, thk. Abdu'r-Rahmân Muhammed Osman, Medîne-i Münevvere, 1966-1968, *el-Mübtade*, I. 150.

İbnü'l-Cevzî (597) bu rivayetin diğer tarikinin Ka'bu'l-Ahbâr'dan geldiğini ve mevzû olduğunu bildirmektedir. Yine onun aktardığına göre yukarıdaki Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen tarik zayıftır.⁴⁰⁵ Hadisi çok benzer lafızlarla Abdurrezzak (211) Musannef'inde Ebu Hureyre'den rivayet etmiştir.⁴⁰⁶

قَدِمَ وَقَدْ تَقِيفَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا جِئْنَاكَ نَسْأَلُكَ عَنِ الْإِيمَانِ أَيْزِيدُ أَوْ يَنْقُصُ؟ فَقَالَ: الْإِيمَانُ مُنْبَتٌ فِي الْقُلُوبِ كَالْجِبَالِ الرَّوَاسِي وَزِيَادَتُهُ وَنُقْصَانُهُ كُفْرٌ

“Sakîf heyeti Rasûlullah'a geldiler ve “İman artıp ve eksilir mi?” diye sormaya geldiklerini söylediler. Hz. Peygamber “İman kalplerde yüksek dağlar gibidir. Artması ve eksilmesi küfürdür.” dedi.”⁴⁰⁷ Rivayetin batıl olduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁸

عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " قُلُوبُ بَنِي آدَمَ تَلِينُ فِي الشَّتَاءِ، وَذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ آدَمَ مِنْ طِينٍ وَالطِّينُ يَلِينُ فِي الشَّتَاءِ

“Âdemoğlunun kalbi kışın yumuşar. Çünkü Allah Âdem'i balçıktan yaratmıştır. Balçık kışın yumuşar.”⁴⁰⁹ Dârekutnî (385/995) ve Muhammed b. Zekeriyya hadisi mevzû görmüşlerdir. İbrahim İsfehânî hadisi metruk kabul etmiştir.⁴¹⁰

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مَعْدَنًا وَمَعْدَنُ النَّفْثِ قُلُوبُ الْعَاقِلِينَ

⁴⁰⁵ İbnü'l- Cevzî, *el-Mevzûât, el-Mübtede*, I. 151.

⁴⁰⁶ Abdurrezzak, *el-Musannef*, XI. 221

⁴⁰⁷ İbnü'l- Cevzî, *A.g.e., İman*, I. 131

⁴⁰⁸ *A.g.e., el-Mübtede*, I. 131.

⁴⁰⁹ *A.g.e., el-Mübtede*, I. 152

⁴¹⁰ *A.g.e., el-Mübtede*, I. 152

“Her şeyin bir madeni (membai) vardır. Takvanın madeni âkillerin kalpleridir.”⁴¹¹ Nesâî (303/915) ve Dârekutnî (385/995) hadisin metruk olduğunu belirtmişlerdir. ⁴¹² Uydurma olduğu açıktır.

مَنْ أَعْرَضَ عَنْ صَاحِبِ بَدْعَةٍ بِوَجْهِهِ بُغْضًا لَهُ فِي اللَّهِ مَلَ اللَّهُ قَلْبَهُ أَمْنًا وَإِيمَانًا

“Kim Allah için buğzederek bidatçıdan yüz çevirirse Allah onun kalbini emniyet ve imanla doldurur...” ⁴¹³

إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جَمَعَ اللَّهُ الْعُلَمَاءَ فَقَالَ إِنِّي لَمْ أَسْتَوْدِعْ حِكْمِي قُلُوبَكُمْ وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ أُعَذِّبَكُمْ، ادْخُلُوا الْجَنَّةَ

“Kıyamet günü Allah Teâlâ âlimleri bir araya toplayarak şöyle der: “Ben size azap etmek için kalbinize hikmetlerimi emanet etmedim. Haydi, girin cennete.”⁴¹⁴

مَنْ سَكَنَ فِي السَّوَادِ تَصَدَّى قَلْبُهُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَهَلْ يَصْدَأُ الْقَلْبُ؟ قَالَ: كَمَا يَصْدَأُ الْحَدِيدُ.

“Kim kalabalıkta ikamet ederse kalbi parlar. “Ya Rasûlallah kalp parlar mı?” diye soruldu.” “Demirin parladığı gibi...” buyurdu”⁴¹⁵

عَلَيْكُمْ بِالْعَدَسِ فَإِنَّهُ مُبَارَكٌ، وَإِنَّهُ يَرِقُّ لَهُ الْقَلْبُ وَتَكْثُرُ لَهُ الدَّمْعَةُ

“Mercimek yiyin, zira o mübarektir. Kalbi inceltir, gözyaşını çoğaltır.” ⁴¹⁶

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ حُلْوٌ يُحِبُّ الْحَلَاوَةَ

“Müminin kalbi tatlıdır, tatlıyı sever.”⁴¹⁷

⁴¹¹ İbnü'l- Cevzî, *el-Mevzûât, İman, I.* 171-172.

⁴¹² A.g.e., *İmân, I.* 172.

⁴¹³ A.g.e., *es-Sünne ve Zemmi'l-Bid'a, I.* 270.

⁴¹⁴ A.g.e., *Kitâbu'l-ilim, I.* 264.

⁴¹⁵ A.g.e., *el-Fadâili'l-Mesâlib II.* 71.

⁴¹⁶ A.g.e., *Et'ime, II.* 294

عَلَيْكُمْ بِلِبَاسِ الصُّوفِ تَجِدُوا حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ فِي قُلُوبِكُمْ، وَعَلَيْكُمْ بِلِبَاسِ الصُّوفِ تَجِدُوا قَلَّةَ الْأَكْلِ، وَعَلَيْكُمْ بِلِبَاسِ الصُّوفِ تُعْرِفُونَهُ فِي الْآخِرَةِ، وَإِنَّ لِبَاسَ الصُّوفِ يُورِثُ الْقَلْبَ التَّفَكُّرَ، وَالتَّفَكُّرُ يُورِثُ الْحِكْمَةَ، وَالْحِكْمَةُ تَجْرِي فِي الْجَوْفِ مَجْرَى الدَّمِّ، فَمَنْ كَثُرَ تَفَكُّرُهُ قَلَّ طَمَعُهُ وَكَلَّ لِسَانُهُ، وَمَنْ قَلَّ تَفَكُّرُهُ كَثُرَ طَمَعُهُ وَعَظُمَ بَذْنُهُ وَقَسِيَ قَلْبُهُ، وَالْقَلْبُ الْقَاسِي بَعِيدٌ مِنَ اللَّهِ، بَعِيدٌ مِنَ الْجَنَّةِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّارِ

“Yün (basit ve sade) giysi giyin ki kalbinizde imanın tadını bulursunuz. Yün giyin böylece az yersiniz. Yün giyin ki ahrette onunla tanınırsınız. Yün giymek kalbe tefekkür verir. Tefekkür hikmet verir. Hikmet içinde kanın aktığı gibi akar. Kim tefekkürü çoğaltırsa tamahı azalır, dili körelir. Kim tefekkürü azaltırsa tamahı çoğalır, karnı şişer, kalbi katılaşıp. O Allah’tan uzaktır, cennetten uzaktır. Ateşe (cehenneme) yakındır.”⁴¹⁸

أَرْبَعٌ مِنَ الشَّقَاءِ: جُمُودُ الْعَيْنِ وَقَسَاوَةُ الْقَلْبِ وَالْحِرْصُ عَلَى الدُّنْيَا وَطُولُ الْأَمَلِ

“Şu dört şey bedbahtlıklardandır: gözün yaşarmaması, kalbin katılığı, dünyaya karşı hırs ve uzun yaşam arzusu.”⁴¹⁹

مَنْ أَبْصَرَ سَارِقًا سَرَقَ سِرْقَةً صَغُرَتْ أَوْ كَبُرَتْ فَكَتَمَ عَلَيْهِ مَا سَرَقَ وَلَمْ يُنْذِرْ بِهِ كَانَ عَلَيْهِ الْوِزْرُ مِثْلَ الَّذِي عَلَى السَّارِقِ، وَلَا يَسْرِقُ السَّارِقُ حَتَّى يَخْرُجَ الْإِيمَانُ مِنْ قَلْبِهِ، وَلَا يَكْتُمُ عَلَيْهِ مَنْ رَأَاهُ حَتَّى يَخْرُجَ الْإِيمَانُ مِنْ قَلْبِهِ، وَيَبْرَأُ اللَّهُ مِنْهُمَا، وَكِلَاهُمَا فِي النَّارِ

“Kim bir hırsız küçük veya büyük bir şey çalarken görür, bunu gizler ve onu uyarmazsa hırsızın yüklendiği sorumluluğun aynısı onun üzerine de yüklenir. Hırsız

⁴¹⁷ İbnü'l Cevzî, *el-Mevzûât, Et'ime*, III. 19

⁴¹⁸ A.g.e., *Libas*, III. 48.

⁴¹⁹ A.g.e., *Ma'siyye*, III. 125.

kalbinden iman çıkmadan çalmaz, onu gören de kalbinden iman çıkmadan onu gizlemez. Allah onlardan uzaklaşır ve ikisi de ateştedir.”⁴²⁰

مَنْ زَهَدَ فِي الدُّنْيَا أَرْبَعِينَ يَوْمًا وَأَخْلَصَ فِيهَا لِلَّهِ أَخْرَجَ اللَّهُ عَلَى لِسَانِهِ يَتَابِعَ الْحِكْمَةَ مِنْ قَلْبِهِ

“Kim kırk gün boyunca dünya konusunda zühd sahibi olursa ve bu konuda Allah için ihlâslı olursa, Allah hikmet pınarlarını kalbinden diline çıkarır.”⁴²¹

سَيَجِيءُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ أَقْوَامٌ أَكْثَرُ وُجُوهِهُمْ وَجْهُ الْآثِمِينَ وَقُلُوبُهُمْ قُلُوبُ الدَّنَابِ الضَّوَارِي لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ شَيْءٌ مِنَ الرَّحْمَةِ

“Ahir zamanda öyle kimseler gelecek ki yüzleri insan yüzleri gibi kalpleri ise aç kurtlar gibi olacak. Kalplerinde hiç merhamet bulunmayacak...”⁴²²

İbnü'l-Cevzî'nin Mevdûât'ında zikrettiği yukarıdaki rivayetlerden başka muteber hadis kaynaklarda bulunmayan aşağıdaki rivayetler de bu konuda örnek teşkil etmektedir.

“Ben yere göğe sığmadım ancak yumuşak ve sakin olan mümin kulumun kalbine sığdım.”⁴²³

Muteber kaynaklarda bulunmayan rivayeti Gazzâlî İhyâ'da zikretmiştir.⁴²⁴Yine İhyâ'da bulunan rivayetlerden : “Müminin kalbi Allah'ın

⁴²⁰ İbnü'l Cevzî, *el-Mevzûât, Hudûd ve 'l-Ukûbât*, III. 128.

⁴²¹ A.g.e., *Zühd*, III. 144.

⁴²² A.g.e., *el-Melâhim ve 'l-Fiten*, III. 190.

⁴²³ Gazzâlî, *İhya*, III, 33; Ayrıca benzer ifadelerle Ebû Tâlib el-Mekkî Kûtü'l-Kulûb'da nakletmiştir.

⁴²⁴ Rivayetin kaynakları ve tahriri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadisteki Dayanakları*, s. 252.

arşıdır.”⁴²⁵ “Allah Teâlâ bir kula hayır murad ettiği zaman içinde bir sakınma duygusu ve kalbinde bir vaiz yaratır.”⁴²⁶ Rivayetin zayıf ve mevzu hadisleri içeren kaynaklarda yer alması ona ihtiyatlı yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.⁴²⁷

Görüldüğü gibi “kalp” kavramı pek çok zayıf ve uydurma rivayete de konu olmuştur. Özellikle kalp konusuna ayrı bir ehemmiyet vermiş olan irfan geleneğinde birçok zayıf ve uydurma hadisin mutasavvıflar tarafından öğretilerine dayanak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴²⁸

Sonuç olarak Hadis rivayetlerinde Hz. Peygamber tarafından dini ve ahlaki anlamda bir merkez olarak kabul edilen kalbin nitelikleri üzerinde durulmuştur. Yukarıda sıralanan rivayetlerde görüldüğü gibi insanda her şeyin kendisine bağlı olduğu öz ve hakikat anlamının öne çıktığı görülmektedir. İman, takva, sabır, tövbe, ihlâs ve iyilik gibi Kuran’ın anlam bütünlüğü içerisinde önemli rolleri bulunan kavramların yeri kalptir.

Yine rivayetlere göre kalbin değişken olması da Hz. Peygamberin önemle üzerinde durduğu niteliklerinden bir tanesidir. Kalp iyi ve düzgün olabildiği gibi bozulabilir de. Bu değişimde etkili olan husus insanın niyet ve amelleri olduğu görülmektedir. İyi niyet ve amellerin sonucu kalp Allah’ın nuruyla dolduğu gibi günahlarla kararabilir, kayabilir veya katılaşabilir. İnsanın bu konuda dikkatli olması

⁴²⁵ Gazzâlî, *İhya*, III, 13.

⁴²⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, s. 393; Gazzâlî, *A.g.e.*, III. 26.

⁴²⁷ Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadisteki Dayanakları*, s. 261

⁴²⁸ Gökçe, Ferhat, *İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*, s. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Yıldırım, Ahmet, *a.g.e.*, s. 250-263.

ve Allah'tan yardım istemesi gerekmektedir. Zira kalp, Allah'ın parmakları arasındadır.

Hadislerde “kalp”, Allah'ın insanda değer verdiği, muhatap aldığı ve sorumlu tuttuğu yerdir. Kalp nazargâh-ı ilâhidir. Allah kişinin kalbindeki imana ve niyete bakarak değerlendirir. Bu sebeple hakiki anlamda insanın iyi olması ya da kötü olması kalbine bağlıdır. Kalp diğer azalar üzerinde yönetici konumundadır ve Kuran'daki kullanımlarına paralel anlamlar üzerinde durulmaktadır.

Ancak Kur'ân-ı Kerîm de kalp kavramının incelendiği bölümde de görüldüğü gibi “şeytan” veya “iblis”in “kalbe etkisinden ya da kalbe nüfuz etmesinden” bahsedilmemiştir. Birçok ayette “şeytanın insanın ayağını kaydırmasından” ve “şeytanın insan için apaçık bir düşman olmasından” bahsedildiği halde kalp kavramıyla ilişkilendirilmediği görülmektedir.⁴²⁹ Rivayetlerde ise şeytanın kalbe nüfuz etmesinden bahsedildiğini görüyoruz. Hatta kalbin bozulması için şeytan ve nefis fırsat kollar.

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilmeyen “fitnenin kalplere girmesi ve yerleşmesi ” konusunun da rivayetlerde ele alınmış olduğu görülmektedir.

Bunların yanı sıra sözlükler kısmında gördüğümüz ve rivayetlerde de geçen şu iki deyim Kur'ân'da bulunmamaktadır: “عن ظهر قلب” ve “قلبه معلق”. Bu iki deyim sırasıyla “ezberinde olmak” ve “kalbiyle bağlı olmak, sevmek” anlamlarına gelmektedir.

⁴²⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de şeytanın kalbe etkisinden bahsedilmemekle birlikte Nâs Sûresi'nde geçen “الَّذِي يُوسُوسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ” “Ki o, insanların göğüslerine vesvese verir (içlerine kuşku, kuruntu fısıldar)” ayetinde insan ve cinlerden olan vesvesecilerin “sadr”a, etkisinden bahsedilmektedir.

Yine Kuran’da kalp kavramının incelendiği bölümde de bahsedildiği üzere Kuran’da kalbin akletme, anlama ve idrak işlevlerinin üzerinde yoğunlukla durulmaktadır. İman, inkâr ve nifak gibi kavramlar kalbin anlaması ve idrak etmesi ya da anlamaması ve idrak edememesi ile açıklanmaktadır. Hadis kaynaklarımıza baktığımızda peygambere dayandırılan rivayetlerden bir tanesinde kalbin akletme ve anlama gibi işlevlerinin söz konusu edildiğini görüyoruz. Tirmizî’nin (279/892) mürsel senetle rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber rüyasında Cebrail (as.) ve Mikail (as.)’ı görür biri diğerine şöyle söyler: “اسمع سمعت أذنك واعقل عقل قلبك” “dinle kulağın duysun kalbin anlasın.”⁴³⁰ Hadislerde her ne kadar peygamberin dilinde bu kullanımın fazla olmadığı görülmekte ise de birçok rivayette hadisi rivayet eden sahabenin rivayetlerin başında veya sonunda aktardığı hadisi tam anlamıyla işitip anladığını ettiğini belirtmek için “سمعتُه أذنائي ووعاه قلبي وأبصرته عيناى” “kulaklarım işitti, kalbim anladı (ezberledi), gözlerim gördü”⁴³¹ gibi ifadeler kullandıkları görülmektedir. Yine başka bir rivayette sahabenin dilinden kalplerinin anlayışı az olarak tarif edilen üç kişinin konuşmaları aktarılmaktadır. Hadisin râvîsi bu üç kişi için şu ifadeleri kullanır. “قليل فقه قلوبهم.” “...anlayışları kıt...”⁴³² ifadesini kullanır.

Yukarıda belirtildiği gibi Kur’ân’da Allah’ın kalpler üzerinde tasarrufları olduğu, kalplere hidayet verdiği, güç verdiği kalbi arındırdığı, sekine indirdiği veya bazı kalpleri mühürlediği, korku verdiği belirtilmektedir. Bazı müfessirler “Allah kişi ile kalbi arasına girer”⁴³³ mealindeki ayeti bu bağlamda değerlendirerek kalbin

⁴³⁰ Tirmizî, *Emsal 1*, no:2860, V.145.

⁴³¹ Tirmizî, *Diyat 5*, no: 1393, IV. 14.

⁴³² Tirmizî, *Tefsîrû’l- Kur’ân 42*, no: 3248, V. 375.

⁴³³ Enfal, 8/2

tamamen Allah'ın kontrolünde olduğunu iman veya inkâr etmesinin Allah'ın elinde olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Hadislerde de kalbin bu yönü üzerinde durulduğunu görüyoruz. “Âdemoğlunun kalbi Rahman'ın iki parmağı arasındadır” mealindeki rivayet de aynı bağlamda ele alınmıştır.⁴³⁴

⁴³⁴ Tirmizî, *Kader* 7, no: 2140, IV. 448; İbn Mâce, *Duâ* 2, no: 3834, II. 1260; Ahmed ibn. Hanbel, III. 112.

SONUÇ

Rivayetlerde kalp kavramının incelendiği bu çalışmada şu sonuçlar çıkarılmıştır:

Klasik sözlüklerde kavramın isim ve fiil olarak kullanım alanı geniş olmakla birlikte şu iki anlam etrafında toplandığı söylenebilir:

1-Her şeyin özü, hakikati, aslı ve hayırlısı.

2-Dönüş, değişim, değişkenlik.

Arap dilinde “kalp” kavramı İslam’dan önce de önem verilen bir kavram olup daha çok sevgi, aşk, cesaret, korku ve hüzn gibi duyguların merkezi kabul edilmiştir.

Vahyin inmeye başlamasıyla birlikte pek çok kelime ve kavram gibi “kalp” kavramının da daha önceki anlamını muhafaza etmekle birlikte Kur’ân-Kerîm’in kendine has anlam bütünlüğü içerisinde daha ziyade dini ve ahlaki anlamlar kazandığını görüyoruz.

Kur’ân-Kerîm’de türevleriyle birlikte yüz altmış sekiz kez kullanılan “kalp” kavramı insanın diğer varlıklardan ayrıldığı en önemli niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur’ân’a göre akletme, anlama ve düşünme ile alakalı bütün kavramların merkezinin kalp olduğu vurgulanır. Yani “tefehüm”, “tefekür”, “tedebbür”, “tezekkür” kalbin işlevlerindendir. Bunun sonucu olarak anlama ve idrak ile ilişkilendirilen iman, inkâr, nifak, takva gibi olumlu ya da olumsuz kavramların

mahalli de kalp olmaktadır. Yine ayetlerde vahyin insanda ilk ulaştığı; Allah'ın insanda muhatap aldığı, sorumlu tuttuğu cezalandırdığı yerin kalp olduğunu görüyoruz.

Hadislerde anlama ve idrakin kalbin işlevlerinden olduğunun belirtilmesi Kur'ân'daki kadar net olmasa da, vücutta adeta bir yönetici konumunda olduğu, insanın iyi ya da kötü oluşunun kalbine bağlı olduğu vurgusunu görüyoruz. Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde de Allah'ın değer verdiği, muhatap aldığı, sorumlu tuttuğu yer kalptir. Hadislerde iman, takva, tövbe, huşu ve cömertlik gibi olumlu; inkâr, nifak, kibir, tamah ve fitne gibi itikâdî ve ahlâkî anlamda olumsuz kavramlar kalple tarif edilmiştir.

Hadislerde Kur'ân'dan farklı olarak Hz. Peygamber'in ve sahabînin dilinden dini anlamın dışında günlük hayata dair kullanımların da mevcut olduğunu görüyoruz.

Modern psikolojide duyuşsal ve bilişsel fonksiyonların yerinin beyin olduğu ifade edilmektedir. Modern tıpta ise kalp vücuda kan pompalayan organ olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu kavramın Kur'ân ve hadislerde farklı açıdan ele alınmış olması Kur'ân'ın indiği toplumun idrak ve anlayışına hitap etmesi ile açıklanabilir. Ayrıca bilindiği gibi Kur'ân ve hadislerde kalbin fiziksel yapısından değil; düşünme, idrak ve muhakeme etme gibi niteliklerinden bahsedilmiştir. Bu niteliklerin insanın iman etmesi üzerindeki etkisi üzerinde durularak; dini ve ahlaki bir kavram olarak ele alınmıştır.

Gerek Kur'ân-Kerîm'de gerek rivayetlerde kalbin dini birçok kavramla alakalı anahtar bir kavram niteliğinde olduğunu görüyoruz. Allah ile insan arasındaki tüm ilişkilerin merkezinde kalp kavramı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Kur’ân-ı Kerîm.

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’an, Çağrı Yay. İstanbul, 1990.

Ahmed b. Hanbel, el-Musned, I-VI, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Akbulut, Ahmet, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, Ankara, 2001.

Aynî, Bedruddin, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, Umdu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî, IXXV, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrut, t.y.

Aksan, Doğan, Anlambilim Konuları ve Türkçe Anlambilim, Engin yay. Ankara, 1998, s. 88.

Bayülkem, Kemal, “Beyin ve Kalbin Yaşamımızdaki Farklı Etkileşimi” TKV.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Câmiu’s-Sahîh, I-IV, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber yay., Ankara-1997.

Cevherî, İsmail b. Muhammed, Tâcu’l Luga ve Sihhahu’l Arabiyye Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, y.y., t.y.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, es-Sünen, İstanbul, 1981.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, es-Sünen, I-V, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Kalplerin Azığı, çev. Muharrem Tan, İz yay. İstanbul, 2004, (Kûtü’l-Kulûb)

Ergül, Adem, Kur’an ve Sünnette Kalbi Hayat, Altınoluk yay., İstanbul, 2000.

Ertürk, Mustafa, DİA., “Maklûb” md., c. XXVII.

Erul, Bünyamin, Sahabenin Sünnet Anlayışı, TDV Yay., Ankara, 2007.

“Hz. Peygamber’in Risâlet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım” Diyânet İlmi Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı, Ankara, 2003.

Esed, Muhammed, Kur’an Mesajı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.

Esen, Muammer, “İman Kavramı Üzerine”, AÜİFD., XLIX, 2008.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed, Tehzîbu’l-Luğa, (thk. Abdusselâm Serhân Muhammed Ali en-Necâr), Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercüme, y.y., t.y.

Fahrüddin Er-Râzi, Tefsir-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb, Akçağ Yay. Ankara, 1988.

Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed Yâkûb, Kâmûsu’l-Muhît, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1993

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâû Ulûmi’d-Dîn. Çev..Ahmed Serdaroğlu, Bedir y., İstanbul, 1974.

Mükâşefetu’l-Kulûb, (thk. Ebû Abdurrahman Salâh Muhammed Uveyde), y.y., t.y

Guiraud, Pierre, Anlambilim, çevr. Berke Vardar, Gelişim yay., İstanbul, 1975, s.11.

Gökçe, Ferhat, İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu, Doktora Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2010.

Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, Kelam Tarh Ekoller Problemler, Tekin Kitabevi, Konya, 2010.

Görmez, Mehmet, “Kalbin Erbaîni”, Diyanet Aylık Dergi, Mayıs, 2009, sayı:221.

Hakîm-i Tirmizî, “Kalbin Anlamı”, terc. Ekrem Demirli, Hayy Kitap, İstanbul, 2006,(“Beyanü’l-Fark Beyne’s-Sadri ve’l-Kalbi ve’l-Fuadi ve’l-Lübbi”).

Izutsu, Toshihiko, Kur’an’da Allah ve İnsan, (Çev. Doç. Dr.Süleyman Ates) Kevser yay. Ankara, 1975.

- İbn Hacer**, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, es-Sunen, I-II, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- İbn Manzûr**, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem el-Mısırî, Lisânu'l-Arab, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y.
- İbnu'l-Cevzî**, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Kitâbu'l-Mevdûât, (thk. Tefvik Hamdan), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İkbal**, Muhammed, İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev. Ahmed Asrar, Bir yay, İstanbul, 1984.
- İslamoğlu**, Mustafa, Hayat Kitabı Kur'ân Meal Tefsir, Düşün Yayıncılık, İstanbul-2008.
- Koçyiğit**, Talat, Hadis İstılahları, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, no:146, Ankara,1980.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Camiu l-Ahkami'l-Kur'an, Buruç Yayınları, İstanbul,2001.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), İstanbul, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Meslin**, "Heart" The Encyclopedia of Religion, Mcmillan Publishing, Newyork, Volume 6, s. 234.
- Mohammed** O. Salem, The Heart, Mind and Spirit, www.rcpsych.ac.uk/pdf/heart
- Müslim**, Ebû'l-Huseyin Müslim b. Haccac, el-Câmiu 's-Sahih, I-III, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Mütercim Asım Efendi**, Kamus Tercümesi.

Naim Ahmed, Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Suayb, es-Sünen, İstanbul, 1981.

Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, Şerhu Sahîhi Muslim, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392.

Râgıb el-İsfehânî, Müfredat, Çeviren: Yusuf Türker, Pınar Yayınları,.

Sarı, Mevlüt, El-Mevarid, Bahar Yayınları, İstanbul, t.y.

Songar, Ayhan, Çeşitleme, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1981.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, Taberî Tefsiri, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin Hisar Yay., İstanbul, 1996,

Türkçe Sözlük, T.D.K., Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988.

The Encyclopedia of Religion, Melsin, “Heart”, Mcmillan Publishing, Newyork.

The Jewish Encyclopedia, I-XII, “heart”, Funk and Wagnals Company, New York and London-MDCCCCIV.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, es-Sunen, I-V, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Uğur, Müctebâ, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, T.D.V.Y, Ankara, 1992.

Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalcı yay., İstanbul, 2001

- D.İ.A.; “Kalp” mad., c. XXIV.

Yazır, M. Hamdi, Hak Dini Kur’ân Dili, Yenda yay., İstanbul-2001.

Yıldırım, Ahmet, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, T.D.V.Y, Ankara, 2000.

Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyn, Tacu'l-Arûs min'el Cevahiri'l-Kâmûs, Kitabu'l Fikr'i ve't-Tab'ati, Beyrut, 1994.

ÖZET

Kur'an ve hadis rivayetlerinde kalp kavramının incelendiği bu çalışma giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kavramsal bir çerçeve oluşturularak genel anlamda “kalp” kavramı ele alınmıştır. Bu bölümde İslam düşüncesinde, modern psikoloji ve tıpta kavramın nasıl ele alındığına değinilmiştir.

İkinci bölümde antik din ve kültürlerden başlanarak kitabı mukaddese kadar söz konusu kavramın ele alınışı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Kur'ân ve hadislerde söz konusu kavramın yakın anlamda olduğu dört kelime incelenmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde “kalp” kavramı klasik sözlüklerden başlanarak Kur'ân ve hadis rivayetlerindeki kullanımı incelenmiştir.

Çalışmamızın sonuç bölümünde İslam'dan önceki kullanımlarından başlanarak incelenen kavramın Kur'ân ve rivayetlerde anlam değişikliğine uğrayıp uğramadığı, Kur'ân'daki kullanımlarıyla hadisteki kullanımları arasında paralellik ya da farklılıklar ortaya konmuştur.

ABSTRACT

This study examines the concept of heart according to Quran and hadith narrations and consists of five chapters with introduction. In the first chapter, forming a conceptual framework, 'heart' concept is discussed in general terms. Furthermore we addressed how the concept has been dealt in Islamic Thought, modern psychology and medical science.

In the second chapter we examined how the concept in question has been dealt with by the ancient religions and cultures up to the biblical period. In the third chapter, four terms in the Quran and Hadith which have close meaning of the concept, have been investigated. In the fourth chapter, the concept and uses of 'heart' has been analyzed through the classical dictionaries, Quran and Hadith narrations.

We conclude our work with exhibiting, whether the concept has underwent a change of denotation in the Quran and narrations through pre-Islamic uses of the concept. We further presented the paralel and varied uses of the concept in the Quran and Hadith.